

לבירור הרכבה וייחוסה של קרובת 'אב ידעך מנוער' לתפילת הנעילה

למן ראשית חקר חכמת ישראל עלתה לדיון שאלת ייחוסה של הקדושתא' לתפילת הנעילה 'אב ידעך מנוער', המופיעה במחזורי אשכנז לענפיהם וכן במחזורי איטליה ורומניאה. שד"ל סבר שמחברה הוא ר' שמעון בירבי יצחק,² משום חתימת 'שמעון' המופיעה בה לכאורה במחרוזת הקדוש שבקיקלר:³

ש'מ'ע נא סלח נא היום
ע'בור כי פנה יום
ו'נ'הלך נורא ואיום - קדוש

1. 'קדושתא' היא תפילת עמידה מפויטת, שנתקנה לחזרת שליח הציבור על תפילת העמידה שבמסגרתה נאמרה קדושה לפי מנהג ארץ ישראל הקדום.
2. ש"ד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, מהד' ד' גולדשמידט, תל אביב תשכ"ו, עמ' 72, וראה הערת גולדשמידט שם, עמ' 73, הערה 81. גם י' דוידזון (אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ה, א 47), ייחס את הפיוט לר' שמעון בירבי יצחק על סמך החתימה שהראה שד"ל, אם כי הוא מביא את הסטרופה (מחרוזת הקדוש) עצמה בנוסח שונה (ראה להלן, הערה 6).
3. 'קיקלר' הוא פיוט בעל מחרוזות תלת-טוריות, אשר אחרי כול שלוש מהן באה מחרוזת המסתיימת בתיבת 'קדוש'. בדרך כלל הוא משמש כתבנית אלטרנטיבית לפיוט החמישי בקדושתא. בקדושתאות לימים הנוראים חסר לעתים קרובות הפיוט הרביעי, והקיקלר מופיע מיד לאחר שרשרת הפסוקים של המשלש. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 145-148, 166; הנ"ל, 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא (קיקלר, עסטרייטא)', סיני סה, תשכ"ט, עמ' כא-מז; ש' אליצור, 'על מיקומו ומבנהו של הקיקלר בקדושתא הקלירית', מחקרי ירושלים בספרות עברית ג, תשמ"ג, עמ' 140-155. קיקלרים מפורסמים במחזור לימים הנוראים של בני אשכנז הם, דרך משל, 'אדרת ממלכה' ואומץ אדירי כל חפץ' לר' אלעזר בירבי קליר. ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך א: ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 73-74, 162-166. היום נוהגים בבתי כנסת רבים לדלג על מחרוזות הקיקלר, ולומר בציבור רק את מחרוזות הקדוש (כגון: "אל אמונה בערכך דין / אם תמצה עומק הדין / מי יצדק לפניך בדין - קדוש" מתוך 'אומץ אדירי כל חפץ'). יש לציין שהקיקלר לנעילה שמחרוזת הקדוש החתומה לכאורה 'שמעון' שייכת לו (תחילתו: "מערב עד ערב") נשמט מרוב מחזורי אשכנז ולא נותרה בו אלא מחרוזת הקדוש, אך הוא מופיע בשלמותו בכתבי יד דרום אירופיים ובקטעי גניזה.

אולם על קביעה זו יצאו עוררין כבר בדורו של שד"ל: שי"ר סבר שמחבר הקרובה הוא ר' אלעזר בירבי קליר.⁴ נטה לכך גם צונץ, ואף חיזק את הייחוס הזה כאשר הצביע על לשונות משותפים לקרובה זו ולפיוטים קליריים ידועים.⁵ חתימת 'שמעון' שראינו אין בה כדי לשלול ייחוס זה, משום שהנוסח המביא את החתימה אינו מתועד אלא במנהגי אשכנז ופולין; במחזורי איטליה ורומניאה וכן בכתבי הגניזה הקהירית מסודרים טורי המחרוזת באופן שונה שאיננו יוצר כל חתימה.⁶ כמו כן, קרובה המופיעה גם במחזורי איטליה ורומניאה ולא רק במחזורי אשכנז, סביר שמחברה ארץ ישראלי כר' אלעזר בירבי קליר, ולא אשכנזי כר' שמעון בירבי יצחק, כפי שציין ד' גולדשמידט.⁷

ייחוס הקדושתא לקלירי, שנשמך במשך שנים על ענייני סגנון מועטים ועל מסורות ערטילאיות, זכה לחיזוק משמעותי עם גילוי כתבי הגניזה. ע' פליישר מצא בכ"י וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה III, סי' 100, את הקדושתא 'אב ידעך מנוער', ובתוכה עסתריוטא⁸ החתומה 'אלעזר' במחרוזות הקדוש שבה.⁹ פליישר הדפיס רק את פתיחת הפיוט, והמקור שעמד לפניו היה לקוי בכמה מקומות. עתה ניתן להשלים את הפיוט על פי מקבילה שלו בכ"י ט"ש ס"ח 135.133.¹⁰ משום חשיבות הטקסט נביא אותו כאן בשלמותו, על פי כ"י וסטמינסטר קולג' (נ), עם השלמות מכ"י ט"ש (א):

4. שי"ר מתייחס לכך בהערת אגב בספרו דברי שלום ואמת, פראג תרכ"ו, עמ' 26-27, שעה שהוא מצטט שורה מקרובת 'אב ידעך' ומציין "והוא מקליר". הוא מבקש מקוראיו להאמין לו למרות החרוז 'שמע נא' הנראה חתום 'שמעון', וקובע שאותו חרוז "נתערב שם ממקום אחר". כפי שנראה בהמשך, הקביעה שהמחרוזת 'שמע נא' איננה מקורית שגויה, אך החרוז אכן 'נתערב' ונשתבש.
5. ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, בעיקר בעמ' 60 הערה 2, אך בעמ' 68 שם נזכרת הקרובה בין פיוטים אנונימיים, וראה גם בעמ' 115.
6. נוסח המחרוזת (על פי כ"י וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה III, סי' 100) הוא: "שמע נא סלח נא היום / נהלינו נורא ואיום / עבור כי פנה היום - קדוש"; במקורות אחרים (מחזורי רומניאה וכ"י אנטונין 141 [ראה עליו להלן, הערה 11]) בא הנוסח 'נהללך' במקום 'נהלינו'.
7. ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך ב: יום כפור, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' מח, הערה 22.
8. 'עסתריוטא' היא פיוט בעל מחרוזות דו-טוריות, אשר מחרוזות קדוש רפרניות נעות ביניהן. היא מופיעה בקרובות לימים הנוראים אחרי הקיקלר. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 166-167; הנ"ל, 'לחקר תבניות הקבע' (לעיל, הערה 3). גם מפיוטי העסתריוטא נוהגים היום בבתי כנסת רבים לומר את מחרוזות הקדוש בלבד; כך, דרך משל, המשפט "את לחשי ענה נא / זעקי רצה נא / האל קדוש" (החתום 'אלעזר') לקוח מן העסתריוטא הקלירית 'אין ערוך אליך' שבקדושתא 'שושן עמק אוימה' למוסף של יום כיפור (גולדשמידט, שם, עמ' 343).
9. ראה: ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע' (לעיל, הערה 3), עמ' לה-לו.
10. בכתב יד זה מועתקת העסתריוטא שלא בהקשר המקורי, ועל כן אי-אפשר ללמוד ממנה דבר על הרכב הקדושתא 'אב ידעך מנוער' או על ייחוסה.

לבירור הרכבה וייחוסה של קרובת 'אב ידעך מנוער' לתפילת הנעילה

אֶתָּאנוּ בְּתַחַן גְּדֻלַּךְ קְדוֹשׁ
הַטּוֹב וְסֶלַח זְרִים קְדוֹשׁ

אָנָּא [לְמַעַנְךָ עֲנֵה] זַעַק נִשְׁאָרִים
רוֹנְנִים בְּנִעִילַת שְׁעָרִים - הָאֵל קְדוֹשׁ

5 טַעַם יוֹשֵׁר כְּנַעְנָה לְדְרוֹשׁ
מִחִילָה נוֹעְדוּ סֵלָה עוֹבֵר בְּרֹאשׁ

אָמֹר לְסִלּוֹחַ עוֹזֵן זְכוּרִים
רוֹן בְּנֶעֱיִלַת <שְׁעָרִים> - קְדוֹשׁ

פְּדוּת צוּפִיּוֹ מִרֹּאשׁ
10 [קָלַע רְשָׁעִים לְגִרּוֹשׁ]

אָנָּא <לְמַעַנְךָ עֲנֵה זַעַק נִשְׁאָרִים
רוֹנְנִים בְּנִעִילַת שְׁעָרִים - הָאֵל קְדוֹשׁ>

שִׁגְגַּת שְׁלַךְ לְאֶרֶץ
תִּסְלַח תוֹעַ תְּכוֹנַת רֹאשׁ

15 אָמֹר <לְסִלּוֹחַ עוֹזֵן זְכוּרִים
רוֹנְנִים בְּנִעִילַת שְׁעָרִים - הָאֵל קְדוֹשׁ>

שינויי נוסח מכ"י ט"ש (= כ"י א): 1. אתנו א / גדלך א. 2. זרים] ודון א. 7. רון] רוננים א / האל קדוש]
תחתיו מחוק אל נא תזכור א. 14. תוע] על פי א תווע נ.

ביאור: 1. אתאנו בתחן: באנו בתחינה ובתפילה. 2. הטוב וסלח: פנייה אל הקב"ה, על פי תהילים פ"ו, ה. זרים חרוש: ייסר והכנע את הגויים (השווה תהילים קכ"ט, ג), ובמקבילה: 'זדון חרוש', כלומר: סלק ומחה את החטאים. 3. זעק נשאים: זעקת שארית ישראל. 5. טעם... לדרוש: כאשר נענה הקב"ה לישראל ודרש את מעשיהם הטובים והישרים. 6. מחילה נועדו סלה: זכו ישראל למחילה. עובר בראש: מהקב"ה, והכינוי על שום מיכה ב', יג. 7. זכורים: ישראל שהקב"ה זוכרם תמיד. 8. רון: נראה שגם כאן (כמו בטור 4) צ"ל 'רוננים', כנוסח המקבילה. 9. צופיו: ישראל (על שום הנביאים שבהם שראו מראות אלוהים). 10. קלע רשעים לגרוש: טלטל וגרש את אויבי ישראל. 13. שגג: שגגות. שלך: נראה שמשמעו כמו: השלך. לארוש: לומר דברי סליחה. 14. תוע: תעייה, חטא. תכונת ראש: ישראל המשולה לנערה שראשה מתוכן ומקושט.

כמקובל בפיוטים לתפילת נעילה, הפיוט קצר מאוד, והפייטן משלים את סדר האלפבית במהרה על ידי הצבתו בראשי התיבות שבטורי השיר. בכך משתלב הקטע בקדושתא כולה: גם בחלקיה הקודמים ניכרת ההשתדלות לקצר, ובשלושת מרכיביה הראשונים אין

אלא מחרוזת אחת בכל אחד; האלפבית הנפתח בהם נשלם בקיקלר. שעת פנות היום שעה קצרה היא, והפייטן יודע שאין לו עוד פנאי להאריך בפיוטים.

גילוי החתימה 'אלעזר' אישר מעתה את ייחוס הקדושתא כולה לקלירי, ודומה שאין להוסיף על כך דבר. אבל העסתריוטא הנידונה איננה אלא עד אחד שעדותו אינה שלמה, שכן כמה וכמה פייטנים שמם היה אלעזר. עתה נוכל לצרף אליה עדות נוספת, מכריעה, אשר חתימת אלעזר בירבי קליר מופיעה בה בשלמותה.

אבל קודם שנציג את הקטע החדש, נציין שתמיהה נוספת עולה מנוסח הקדושתא כפי שהיא מופיעה במחזורי אירופה: אחרי הקיקלר בא במחזורי אשכנז ורומניאה הפיוט 'שערי ארמון' כשהוא משמש כסילוק.¹¹ תפקיד זה של הפיוט מעורר קושי גדול: זהו פיוט תבנית סטראוטיפי, שמופיעות בו מילות הקבע "שערי... מהרה תפתח ל...", כאשר אחרי 'שערי' בא ברוב הטורים כינוי למקדש, ואחרי 'מהרה תפתח ל' - כינוי לישראל. הכינויים מסודרים על פי אלפבית.¹² הקושי הוא, כמובן, בהגדרת הפיוט הזה כסילוק, שכן תבנית סטראוטיפית כזאת אינה אופיינית לסילוקים. במחזורי אשכנז אמנם באה לפניו הפתיחה המקובלת בראשי סילוקים: "ובכן לך תעלה קדושה" וכו',¹³ ובסופו נוסף טור מעבר קצר אל הקדושה, אך הפיוט כולו איננו נראה כלל כסילוק, הוא בנוי בדרך המאפיינת את הרהיטים בקדושתא.¹⁴ ואכן, אחרי העסתריוטא באים בדרך כלל הרהיטים. ד' גולדשמידט אף העלה את האפשרות - אולי משום אופיו החריג של הפיוט - שהוא

11. 'סילוק' הוא הפיוט המעביר לפסוק הראשון של הקדושה. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 150. יש לציין שלפנינו לכאורה גם קטע גניזה אחד שבו 'שערי ארמון' משמש כסילוק, הוא כ"י אנטונין 141; אך נראה שמדובר בכתב יד שאיננו ממוצא מזרחי, גם על פי דרך כתיבתו וגם משום שההוראות למתפלל באות בו בפירוט רב בעברית ולא בערבית, בעוד שבקטעי הגניזה המזרחיים ההוראות באות תמיד בערבית. ייתכן אפוא, שמדובר בכתב יד ממוצא דרום-אירופי. יש לציין, שבמקום העסתריוטא החתומה אלעזר 'אתאנו בתחן' באה בו העסתריוטא הקדומה 'איום אלהינו / שעה בני אלים' (י' דוידזון [לעיל, הערה 2], א 2664, והשווה: ל' צונץ [לעיל, הערה 5], עמ' 66; הפיוט נפוץ למדי גם בגניזה הקהירית, ונדפס במאמרו של ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע' [לעיל, הערה 3], עמ' לח-לט).

12. במחזורי אשכנז ורומניאה (וכן בכ"י אנטונין 141 שנזכר בהערה הקודמת) נקטע האלפבית אחרי האות למ"ד, אך שד"ל מצא בכתבי יד של מחזורי איטליה את הפיוט בשלמותו (ראה במצוין לעיל, הערה 2); ד' גולדשמידט הדפיס את הפיוט השלם במחזורו ליום הכיפורים על פי כתב יד מן הגניזה, הוא כ"י וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה III, סי' 100, שהזכרנו קודם. בטור 8 יש לקרוא ולתקן: 'שערי ספרעל', כלומר 'ספ רעל', כינוי לירושלים על פי זכריה י"ב, ב.

13. בכ"י אנטונין 141 שהזכרנו בהערות הקודמות בא הנוסח האלטרנטיבי: "ובכן נעריצך אלהינו".

14. 'הרהיטים' הם הקטעים הקודמים לסילוק. הם נקראים כך על שום שניתן לאומרם במרוצה, ואופיים אכן מתאים לקריאה מהירה: אלו פיוטים סטראוטיפיים המשופעים בקישוטי תבנית ובעיקר במילות קבע, בדיוק כפיוטנו. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 148-150.

לכירור הרכבה וייחוסה של קרובת 'אב ידעך מנוער' לתפילת הנעילה

איננו כלל חלק מהקדושתא הזאת והובא אליה ממקום אחר, ומכול מקום היה ברור לו שאין מדובר בסילוק מקורי.¹⁵

מקטעי הגניזה מתברר, שהפיוט 'שערי ארמון' הוא אמנם חלק אינטגרלי של הקדושתא 'אב ידעך מנוער', אבל הוא אכן רהיט, כמצופה, ולא סילוק. בכ"י וסטמינסטר קולג' שנזכר קודם הוא מועתק אחרי העסתריוטה, כשבראשו באה הכותרת האופיינית לרהיטים: "ובכן פתחו לני שערי צדק", ובסופו אין כל רמז לקדושה. אחריו מועתק שם רהיט נוסף, 'זה אות אומנה', המפייט את הפסוק "זה השער ליי צדיקים יבואו בו". רק אחרי רהיט זה בא סילוק קצר, ובו מופיעה סוף סוף חתימתו המלאה של הפייטן, "אלעזר בירבי קליר", אשר עד כה לא מצאנוה בקדושתא, כשהיא עולה בצפיפות מראשי תיבותיו של הסילוק.

לאחר הסילוק באים פיוטי קדושה, שקשה לעקוב אחרי חתימתם. בקטע גניזה מקביל, כ"י ט"ש ס"ח 233.57, בא אותו סילוק עצמו מיד לאחר 'שערי ארמון', בלא הרהיט הנוסף; פיוטי הקדושה הבאים אחרי הסילוק שונים מאלו שבכ"י וסטמינסטר קולג'. עם זאת, אין לדעת אם הרהיט 'זה אות אומנה' לא היה כלול בקומפוזיציה בכתב יד זה, שכן הוא עומד לפנינו מאמצע הפיוט 'שערי ארמון', ואילו בקטע שלישי, כ"י ט"ש ס"ח 38a.89, באים שרידי שני הרהיטים בסדר הפוך (קודם 'זה אות אומנה' ואחריו 'שערי ארמון'). עולה אפוא האפשרות שגם הרהיט 'זה אות אומנה' היה שייך במקורו לקדושתא 'אב ידעך מנוער', והוא בא בה או לפני חברו 'שערי ארמון' או אחריו. רהיט זה פחות סטראוטיפי מקודמו, והוא בנוי מחרוזות מרובעות המיוסדות בפתיחתן על פסוקי המסגרת "זה השער לה' צדיקים יבאו בו. אודך כי עניתני ותהי לי לישועה" (תהילים קי"ח, כ-כא), על סיומות מקראיות מדניאל ט', יט ("ה' שמעה ה' סלחה" וגו'), ועל מילות הקבע "בנעילת שער" בראש כול טור ג. אקרוסטיכון אלפביתי ישר בא בראשי כול טורי הרהיט, להוציא טורי הסיומות המקראיות.¹⁶ צמד רהיטים, האחד פיוט תבנית

15. ראה: ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 7), מבוא, עמ' מח: "הוא כנראה פיוט מתוך הקרובה או מתוך קרובה אחרת, והוא בא כאן במקום הסילוק".

16. יש לציין, שרהיט דומה מאוד בתבניתו בא בקרובת נעילה קלירית מקבילה, 'זה אומר איימתה לשכיר יום' שנדפסה לפני שנים רבות על ידי י' אלבוגן במאמרו, I. Elbogen, 'Kalir Studien', *HUCA* 4, 1927, pp. 405-431 (הרהיט נדפס שם בעמ' 416-417). שני הרהיטים נפתחים בלשון דומה ("זה אות אומנה בשוועה" כנגד "זה אות אמצת לשוועה"), ומיוסדים על אותם פסוקי מסגרת ועל אותן סיומות מקראיות, אך הם שונים בכמה פרטים: ברהיט 'זה אות אמצת לשוועה' נעדרות מילות הקבע, האקרוסטיכון האלפביתי בא בראשי כל הטורים (כולל טורי הסיומות, אם כי לעתים חלים במקום זה שיבושים במקור שהדפיס אלבוגן). חלוקת מילות הפסוק בסיומות המקראיות שונה, והפסוק "אודך כי עניתני" אינו מתפייט שם. נראה שמדובר בפיוטים תאומים, אשר אחד מהם נכתב על פי חברו.

סטראוטיפי והשני פיוט סטרופי מגובש, מצוי בעוד קדושתאות קליריות.¹⁷ עם זאת, לשונו העילגת מעט ומהלכו הכבד של הרהיט 'זה אות אומנה' רחוקים מן המקובל אצל הקלירי בכלל ובקדושתא זו בפרט, ולכן, למרות הופעתו בסמוך ל'שערי ארמון' בשני כתבי יד, אי-אפשר להכריע בדבר שייכותו לקומפוזיציה. לגבי פיוטי הקדושה קשה עוד יותר לומר דבר: העובדה שכול אחד מכתבי היד מביא פיוטי קדושה אחרים, וחוסר האפשרות לשחזר בהם חתימה ברורה, מקשים מאוד על זיהוי הקטעים המקוריים. נביא כאן אפוא את הרהיט 'זה אות אומנה' (למרות הספק בייחוסו) ואת הסילוק בשלמותם. כנוסח יסוד ישמש כ"י וסטמינסטר קולג' הנ"ל, וכתבי היד האחרים יסייעו להשלמתו:¹⁸

ובכן זה השער ליי צדיקים יבאו בו

זֶה / אוֹת אֹמְנָה בְּשׁוּעָה

בְּחוֹנִים הוֹשִׁיעָה

בְּנֶ-עִילָת <שָׁ-עַר> / גְּעוֹתָם בְּשׁוּעָה

יִי שְׁמָעָה

הַשֶּׁעַר / דִּלְתִּי הַחֲצֵר פְּעִיחָה

5

הַפְּנִינִי [מִי] לְשִׁמְיָה

בְּנֶ-עִילָת <שָׁ-עַר> / וְעוֹדִיךְ סוֹחָחָה

שינויי נוסח לרהיט: 1. בשוועה] לתשועה ב. 3. בשוועה] בשועה ב. 5. פעניחה] לשמחה ב. 6. לשמיחה] פעניחה ב, ובנוסח היסוד הקריאה מסופקת ואולי יש עוד אות אחרי הלמ"ד. 7. סוחחה] נשוחחה ב.

ביאור הרהיט: 1. זה... בשוועה: קשה, ותיבת 'בשוועה' החוזרת גם בסוף טור 3 חשודה, ונראה נוסח המקבילה: 'לתשועה', ומשמע הטור לנוסח זה: יום זה, יום הכיפורים, הוא אות שזומנה ('אומנה', מלשון 'ימן'-זמן') לתשועתם של ישראל. 2. בחונים: את ישראל, "שאנו בניך בני בחוניך" (ויקרא רבה פרשה לד יד, מהד' מרגליות עמ' תתט). 3. געותם בשוועה: לשון הרמת קול בתפילה. 5. השער דלתי החצר: שער חצר המקדש. פעניחה: פתח, כלומר: בנה את בית המקדש. 6. הפנימי: השער הפנימי שבמקדש (ראה יחזקאל מ', טו ועוד). 7. ועודיך: ישראל. סוחחה: כנראה: דבר אליהם.

17. ראה דרך משל בקדושתא לחתן 'אהבת נעורים' שהדפיס ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 3), עמ' 154-164.

18. הרהיט מועתק כולו, אם כי בקיטועים גדולים לכל אורכו מחמת קרע בכתב היד, גם בכ"י ט"ש ס"ח 206.38 (להלן: כ"י ב), וכן, כפי שציינו, גם בכ"י ט"ש ס"ח 38a.89 (מאות ט עד הסוף, כ"י ג). המקבילה היחידה שמצאנו לסילוק היא, כפי שנאמר, בכ"י ט"ש ס"ח 233.57 (להלן: כ"י ד).

יִי סֶלְחָה

לִי / זְכוּת וְתְשׁוּבָה

חֹמֶל שׁוֹבִיבָה

10

בְּנֵי <עִלְתָּ שְׁ<עַר> / טַעֲמֵי תְשׁוּבָה מְשִׁיבָה

יִי הַקְשִׁיבָה

צְדִיקִים / יְגִילוּ בְךָ נוֹשָׂא

פִּי אֶתָּה מַחֲסֶה

בְּנֵי <עִלְתָּ שְׁ<עַר> / לְמַעַנְךָ הוֹפִיעָה וְהִנָּשָׂא

15

יִי הַקְשֵׁ >יָבָה< וַעֲשֵׂה

יְבוֹאוּ / מִיַּחֲלִים בְּשִׁיקוֹף מוֹשָׁחַר

נִוְגָהֶם לְהָאִיר פֶּשַׁחַר

בְּנֵי <עִלְתָּ שְׁ<עַר> / סְלִיחָה סִיגוּלָם הַשָּׁחַר

וַעֲשֵׂה וְאַל תֵּא >חַר<

20

בוֹ / עוֹרֵר גִּיהִי

פְּדוּתָנִי מִגִּי [...]

בְּנֵי <עִלְתָּ שְׁ<עַר> / צִדֵּק צְבָאוֹת פְּמִיִּי

לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵי

אוֹדְךָ פִּי עֲנִיתָנִי / קְדוֹשׁ וְנוֹרָא

25

רְצָה כְּמֵאֵז עֲתִירָה

שינויי נוסח לרהיט: 10. חומל] חפץ להצדיק ב. 11. משיבה] [...] שובה ב. 13. נושא] חוסה ג. 14. כי] לפניו ב >נעילת < ש >ער < ג / מחסה] מעוז ומחסה ג. 15. בנ >עילת < ש >ער < חסר ג / למענך] חסר ב / הופיעה] קומה בג / והנשא ב והנשיא ג. 17. מושחר] בשחר ב נשחר ג. 18. נגהם ב / להאיר] להגיה ב. 19. סליחה סיגולם] סליחת סגולך ב [...] [...] ג / השחר] המ[...] ב תומהר ג. 20. אל תאחר ב. 22. פדותני] פלא פדות ב פליא פ[...] ג / מגי[...] [...] מגיה ב. 23. צבאות] חסר ב / כמהי (כ כתובה על גבי מ) ב. 26. רצה כמאז] רחום שעה שועת ב.

ביאור הרהיט: 10. שוביבה: את כנסת ישראל בחטאה (השווה ירמיהו ל"א, כא). 13. נושא: כינוי-פנייה אל הקב"ה שהוא נושא עוון. 15. הופיעה והינשא: על פי תהילים צ"ד, א-ב; ובמקבילות 'קומה' במקום 'הופיעה'. 17. מיחלים: ישראל המייחלים לה'. בשיקוף מושחר: כנראה: אשר נראים עתה למסתכל בהם כשהם מושחרים בחטאיהם. 19. סיגולם השחר: דרוש ובקש (שחר) את מעשיהם הטובים (סיגולם - "שהן מסגלין מצוות ומעשים טובים" [בראשית רבה פרשה ט ה, מהר' תיאודור-אלבק עמ' 70]). 21. בו: ביום הכיפורים, או בשער הפתוח. גיהי: אורי, גאולתי. 22. פדותני וכו': על פי המקבילות יש להוסיף בראש הטור: 'פלא', אך סופו לקוי, ובאחד המקורות: 'מגיהי', ואינו נהיר.

בְּנֵי <עִילַת> שְׁ <עַר> / שְׁוֹעֲתֵינוּ עֲתוּרָה
כִּי שָׁמַךְ נִקְרָא

וַתְּהִי לִי לִישׁוּעָה / תָּמִים בְּרַחֲמֶיךָ
תַּחֲוֹן תָּמִימֶיךָ

30

בְּנֵי <עִילַת> שְׁ <עַר> / תִּיפֶן מִמְרוֹמֶיךָ
עַל עֵירֶךְ וְעַל עַמֶּיךָ

שינויי נוסח לרהיט: 27. שוועתינו] שמע תפלת ב. 29. תשיב] חסר ג. 30. תחון] תוסיף יד ותושיע ג.
31. תיפן ממרומיך] תשקיף ברחמים משמי מרומיך ג.

ביאור הרהיט: 27. שוועתינו עתורה: היעתר לתפילתנו. 30. תחון: נראה נוסח המקבילה: תוסיף יד ותושיע (השווה ישעיהו י"א, יא).

[סילוק]

אֲנִי לְמַעַנְךָ עֲזוּרָה
זוֹבֵד[נֹו] רֹוב כִּפְרָה
בְּרַחֲמִים יְשִׁירָה
[ר]עִיית בֵּית יִקְרָה
קְדוֹשֶׁתְךָ לִי יִקְרָה 5
יַחַד רָנוּ כְּשֶׁרָפִי שְׁפָרָה
כַּכ <תוֹב> וְקָרָא

שינויי נוסח לסילוק: 2. זוֹבֵד[נֹו] [ההשלמה על פי ד / כפרה] מחילה וסלין[... ..] ד. 4. [...]עות בני יקרא
ד. 5. קדושתך קד[... ..] ד. 6. יחד... שפרה] רוחשים [... ..] / ק>דוש< ק>דוש< ק>דוש< לע[... ..]
ד.

ביאור הסילוק: 2. זוֹבֵדִינוּ: תן לנו. 4. רעִיית בֵּית יִקְרָה: כנראה כינוי לישראל, שהיא כביכול רעייתו
היקרה של הקב"ה (השווה שה"ש א', טו ועוד) הנמצאת בביתו (בית הכנסת). אך ייתכן שיש לנקר: 'רעִיית
בֵּית יִקְרָה', כלומר בניית בית המקדש. 6. כְּשֶׁרָפִי שְׁפָרָה: כמלאכי מרום ('שפרה' כינוי לשמים על שום
איוב כ"ו, יג).

חשפנו אפוא את הסילוק האבוד מן הקדושתא 'אב ידעך מנוער', וגילוי חזק באופן חד-משמעי את ייחוס הקדושתא כולה לר' אלעזר בירבי קליר. שאלת פיוטי הקדושה והמשך הקדושתא בכלל, לא נפתרה בשלב זה, ונקווה שגילויים חדשים יסייעו בעתיד גם בפתרון השאלות הנוגעות לחלקה זו של היצירה.

כִּמְהָה יוֹנְתָךְ בְּקוֹל עֶרֶב / לָךְ פִּיּוֹנָה לְעֵת עֶרֶב

קטעים מקומפוזיציה קדומה לתפילת הנעילה

תפילת הנעילה היא אחד ממעמדי השיא של יום הכיפורים. תחושתו של ציבור המתפללים כי היום הקדוש קרב לקצו ושעת הכרעת הדין ממשמשת ובאה, תחושה המתעצמת לנוכח מראה גלגל החמה הנוגע בשיפולי הרקיע, מביאתו בשעה זו לידי סער הרגש והתעלות הנפש. בימינו באים הלכי רוחו של הציבור לידי ביטוי מועצם במיוחד בעת קריאת התחינות "פֶּתַח לָנוּ שַׁעַר / פֶּעַת נְעִילַת שַׁעַר / כִּי פָנָה יוֹם", "הַיּוֹם יִפְנֶה / הַשָּׁמֶשׁ יָבוֹא וַיִּפְנֶה / נִבְּוֶאֶה שְׁעָרֶיךָ", אך כפי שנזכר במאמר זה, אמירות קצרות אלו אינן אלא שרידים קלושים ממערכות פיוט מרהיבות שיצרו פייטנינו הקדומים למעמד תפילת הנעילה. יצירות פייטניות אלו נעלמו בתקופתנו כמעט לחלוטין מנופה של תפילת הציבור, אך הן מתועדות בתפוצה מרשימה בכתבי היד שעלו מן הגניזה הקהירית ובמחזורים אירופיים קדומים.¹

מאמר זה עוסק באחת ממערכות הפיוט לתפילת הנעילה שנשתמרה במלואה בכתב יד שמקורו בגניזה הקהירית - כ"י אוקספורד f. 21 (2727/1), דף 1 ואילך.² במרכזה של

* אני מודה למורתי, פרופ' שולמית אליצור, על שקראה את המאמר והאירה עיניי בעצותיה הברורות. שלמי תודה לגב' שרה כהן מן המפעל לחקר השירה והפיוט שליד האקדמיה הישראלית למדעים (בהנהלת פרופ' עזרא פליישר), על עזרתה הרבה באיתור מקורות הפיוטים הנדפסים במאמר בכתבי היד השונים. חן חן לעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים על עזרתם האדיבה והמתמדת. תודתי אמורה גם לכל הספריות שבאוצרותיהן השתמשתי על הרשות לפרסם את הפיוטים הנדפסים במאמר זה.

1. למנהגי אמירת הקדושתאות ('קדושתא' היא תפילה מפויתת שנתקנה לחזרת שליח הציבור על עמידה שבמסגרתה נאמרה קדושה לפי מנהג ארץ ישראל הקדום) בתפילת הנעילה בקהילות האירופיות השונות ראה: ד' גולדשמידט (מהדיר), מחזור לימים הנוראים, כרך ב: יום כפור. ירושלים תש"ל, עמ' 728 ואילך.

2. כתב יד זה הוא קונטרס בן 22 דפים שנשתמר כמעט בשלמותו - בניגוד גמור למצבם של רוב כתבי היד ששרדו בגניזה הקהירית - ובו העתקה מפוארת של מעמד לתפילת הנעילה. יש לציין, כי בהעתקה שלפנינו סימנים ברורים שהיא נכתבה עבור ציבור שהתפלל במנהג התפילה הבבלי. על כך מעידים למשל הציונים לאמירת הפסקות 'זכרנו לחיים' וכו' ו'מי כמוך אב הרחמן' וכו' שיסודן בבלי (ראה: נ' וידר, 'לחקר מנהג בבל הקדמון', תרביץ לז, תשכ"ח, עמ' 146-147 =] התגבשות נוסח

המערכת הנידונה עומדת הקדושתא 'את דלתותיך דפקנו חנוך', אך ניתן לקבוע בביטחון שהרכבה המלא של מערכת הפיוט איננו מקורי; היא מורכבת מקטעי פיוט שנכתבו בתקופות שונות, וכנראה גם במקומות שונים, ושצורפו זה לזה בידי מעתיק או חזן שביקש להעמיד לפני קהלו קומפוזיציה פייטנית מגוונת ועשירה לתפילת הנעילה. במסגרת המאמר נעיין במבנה של תפילת הנעילה כפי שהושמעה מפי החזן לפני כאלף שנים באחד מבתי הכנסת שבמזרח, ואציג גם כמה מקטעי הפיוט שנכללו בקומפוזיציה זו.

א

מערכת הפיוט נפתחה ב'רשות', כלומר, בפיוט שבו נוטל החזן רשות מקהלו להשמיע פיוט החורג מנוסח הקבע של התפילה ומבקש מן הקב"ה סיוע בהשלמת שליחותו.

בש<ם> רחמ<נא>

רשות

אָפּאַר שְׁמַךְ אֲדִיר בְּאֲדִירִים

פֶּתַח אֶקְדָּמְךָ בְּנִעִילַת שְׁעָרִים

גִּשְׁתִּי לַחֲנֹנְךָ בְּעַד בְּרוּרִים

1. אדיר באדירים: פנייה לקב"ה בלשון כינוי. 2. אקדמך: אקבל פניך. בנעילת שערים: בעת תפילת נעילה. 3. גשתי: לשון תפילה. ראה בראשית רבה פרשה צג ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1154: "ויגש אליו יהודה... רבנין אמ' הגשה לתפילה". לחננך: להתחנן לפניך. ברורים: כינוי לישראל.

התפילה במזרח ובמערב א, 'ירושלים תשנ"ח, עמ' 24-25]; ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 121, ושם, הערה 106), טופסי חתימות הברכה הבבליים 'המלך הקדוש' ו'המחזיר שכינתו לציון' (ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היינמן, תל אביב תשל"ב, עמ' 36, 44; ע' פליישר, שם והערה 108), נוכחותו של הפסוק "ויגבה ה' צבאות במשפט" וכו' סמוך לחתימת ברכת קדושת השם (ראה: נ' וידר, 'נוסח ברכת קדושת השם בראש השנה ויום הכיפורים', תרביץ לד, תשכ"ה, עמ' 44-45 [= עמ' 362-363]; ע' פליישר, שם והערה 107), נוסח הקבע של הברכה האמצעית שהוא הנוסח הבבלי 'אתה בחרתנו', ולא הנוסח הארץ ישראלי 'אתה בחרת' (ע' פליישר, שם, עמ' 132) וחתימת ברכת קדושת היום שהיא 'מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכיפורים', ולא הנוסחים השכיחים במנהג ארץ ישראל (ראה: נ' וידר, 'לחקר מנהג בבל הקדמון', שם, עמ' 244-248 [= עמ' 40-44]; ע' פליישר, שם, עמ' 135-141). עם זאת, שכיחים מעט בהעתקה שלפנינו גם נוסחי תפילה ארץ ישראליים, דוגמת חתימת הברכה האחרונה של העמידה - 'מעון הברכות'. מציאות זו משקפת היטב את אופיים של נוסחי התפילה שבהעתקות הגניזה, שברוב המקרים מנהגי תפילה בבליים וארץ ישראליים משמשים בהן בערבוביה.

כִּי אֶתָּה יוֹצֵר הָרִים

- 5 דָּלוּ עֵינַי לְמָרוֹם תַּפְאֲרֶתְךָ
הַשָּׁמַיִשׁ יָבוֹא וְאֶדְפֹּק וְדִלְתִּיךָ
וְתַכְתְּבִינוּ לְחַיִּים בְּסֵפֶר חֲרֻתְךָ
וְאֶנְחֲנוּ עִמָּךְ וְצֵאן מִרְעִיתְךָ
- 10 זָכְרִינוּ לְטוֹבָה מִבְּעוֹד יוֹם
חֲתוּם לְחַיִּים נוֹרָא וְאִיוֹם
טָעִינוּ בָּאָרֶץ צָבִי כַּהִיוֹם
בְּצֶדֶק יוֹשֵׁב כָּחֵם הַיּוֹם
- 15 יְלָדֵי תָם יְהוּדָה וְאַפְרַיִם
כְּתוּב לְחַיִּים עֲמוּסִי מַעִים
לְהַבִּיעַ שְׂבַחְךָ דֵּר שָׁמַיִם
כָּל הַכְּתוּב לְחַיִּים בִּירוּשָׁלַם
- מְרוֹמָם שְׂמַךְ עַל כָּל בְּרָכָה וְתִהְיֶה
נִצְרִינוּ לְרִצּוֹתֶךָ בְּתַפְלַת נְעִילָה
סְכוֹת נָא שְׁוַעַת אוֹם נִדְגָּלָה
עֲלִיוֹן לֶךְ יוֹם אֶף לֶךְ לִילָה 20

4. יוצר הרים: עמוס ד', יג. 5. דלו עיני למרום: ישעיהו ל"ח, יד. וביאורו: נשאתי עיניי למרום.
7. בספר חרתיך: בספרך שבו אתה חוקק שמות הנכתבים לחיים. בכמה מכתבי היד הגרסה היא:
"בספרתיך", ועל פי תהילים נ"ו, ט: "שימה דמעתי בנאךך הלא בספרתיך". 8. ואנחנו וכו': תהילים ע"ט,
יג. 9. זכרינו לטובה: הענק לנו את מתנת מחילתך. בכ"י קיימברידג' TS NS 277.160 הגרסה היא: "זכרינו
לטובה". מבעוד יום: טרם שקיעת החמה. 10. נורא ואיום: פנייה לקב"ה בלשון כינוי. 11. טעינו בארץ
צבי: הושב אותנו בארץ ישראל. מכאן, לכאורה, ראייה, שהפייטן ישב בגולה. בארץ צבי: כינוי לארץ
ישראל, על פי דניאל י"א, טז ומדרשו בגיטין נז ע"א. כהיום: במהרה. 12. בצדק: בזכות. יושב כחם היום:
כינוי לאברהם, על שום בראשית י"ח, א. 13. ילדי וכו': כינוי לישראל. תם: כינוי ליעקב, על שום בראשית
כ"ה, כז. 14. עמוסי מעים: כינוי לישראל, בעקבות ישעיהו מ"ו, ג. 15. דר שמים: כינוי לקב"ה. 16. כל
וכו': ישעיהו ד', ג. 17. מרומם וכו': על פי נחמיה ט', ה. 18. נצרינו לרצותך: שמור על עמך כדי שיוכל
לרצותך בתפילתו. 19. סכות: האזן. אום נדגלה: כינוי לישראל, על שום שה"ש ו', ד: "אימה כנרגלות".
20. עליון: פנייה לקב"ה בלשון כינוי. לך וכו': תהילים ע"ד, טז.

פְּדִינוּ הַיּוֹם מֵאֲנָחוֹת
צְבֹאִיךָ יֹאמִירוּ לְךָ בַּפְּצִיחוֹת
קוֹל סְלִיחָה יֹאזִינוּ מִטְּפוּחוֹת
לִי אֱלֹהֵינוּ הַרְחֵמִים וְהַסְלִיחוֹת

25 רַם גִּשְׁתִּי לְהִלָּלְךָ אֱלֹהִי
שְׁעָרֶיךָ תִּפְתָּח לְצַעֲקַת קְהֵלִי
תִּבְעֶתִיךָ אֱלֹהִים יְיָ חֵילִי
לְשִׁקּוֹד כְּנוֹאֵם אֲשֶׁרִי אָדָם שָׁמַע לִי

ככ <תוב> אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתתי יום יום לשמר מזוזת פתחי (משלי ח', לד)

ונ <אמר> לאדם מערכי לב ומיי מענה לשון (שם ט"ז, א)
ונ <אמר> יהיו לרצון אמרי פי <והגיון לבי לפניך יי צורי וגאלי> (תהילים י"ט, טו)

21. מאנחות: מצער ומיגון. 22. צבאיך: כינוי לישראל שהם צבאותיו של הקב"ה. יאמירו: יגדילו. בפציחות: בתפילות. 23. מטפוחות: כינוי לשמים, על שום "וימיני טפחה שמים" (ישעיהו מ"ח, יג). 24. ליי וכו': דניאל ט', ט. 25. רם: כינוי לקב"ה. 26. לצעקת קהלי: לתפילת ישראל. 27. תבעתיך: ביקשתיך. 29. לשקוד על דלתותיך, כמאמר הפסוק שבהמשך. כנואם: כדברי.

ראשית יש לדון ביחסה של הרשות 'אפאר שמך' אל הקדושתא 'את דלתותיך'. בכמה כתבי יד נוספים קודמת הרשות לקדושתא זו,³ אך בשני כתבי יד מפוארים הנראים קדומים, כ"י קיימברידג' TS H 5/125 וכ"י קיימברידג' TS H 6/82, מופיעה הקדושתא הנידונה ללא רשות כלשהי לפנייה. יש אפוא להטיל ספק רב במקורות הזיקה שבין הרשות 'אפאר שמך' והקדושתא 'את דלתותיך'.

כמו כן יש לברר את תקופת יצירתה של הרשות 'אפאר שמך'. פייטן קלאסי קדום לעולם איננו מקדים רשות למערכת פיוטים המחליפה את נוסח הקבע של התפילה, מכיוון שביסודו של דבר ראתה הפייטנות בפיוט תחליף שלם ומובחר לנוסחה המקורי של התפילה, וגרסה שתפילה מפויטת, תפילה היא לכל דבר.⁴ לכן, כדרך שאין החזן משמיע רשות קודם שהוא חוזר על תפילת העמידה בנוסחה הקבוע, כן אין הוא מקדים רשות למערכת הפייטנית שיצר במטרה להמיר את נוסחה השגור של התפילה.⁵

3. כך בכ"י קיימברידג' TS NS 111.32 ובכ"י קיימברידג' TS NS 124.1c.

4. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 47-56; הנ"ל, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ מ, תשל"א, עמ' 42-63.

5. פיוטים מסוג 'רשויות' מוכרים לנו מעידנה הקלאסי של הפייטנות המזרחית (המאות השישית-

במקרה שלפנינו הקדים הפייטן רשות לקטעי פיוט שנועדו להחליף את נוסח הקבע של תפילת הנעילה, ומהלך שכזה מכחיש כאמור את אחד מיסודותיה העיקריים של הפייטנות. ע' פליישר הציע בעבר, שתופעה זו כרוכה בתהליך שיבתן של נוסחות הקבע לתפילת שליח הציבור.⁶ משעה שהקדושתאות חדלו להוות תחליף לתפילות הקבע ונעשו עיטור והרחבה להן, חשו פייטנים צורך ליטול רשות מקונה עולם ומקהלם, קודם שהתירו לעצמם לפתוח בדברי שיר במסגרתה של תפילת החובה.

הנחה זו מחייבת אותנו, לכאורה, להניח שהרשות 'אפאר שמך' נכתבה בעידן שבו חזרו נוסחות הקבע של התפילה לנוסח התפילה של שליח הציבור, מהלך שלא החל קודם לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת (המאה התשיעית ואילך), ויש להניח כי כדרכם של שינויים ליטורגיים הוא התרחש באטיות ובהדרגה. עם זאת, ניתן לשער שכבר מסורת פייטנית קדומה יחסית נהגה להקדים רשויות דווקא לתפילות יום הכיפורים, והפייטן שיצר את הרשות 'אפאר שמך' פעל בהתאם למסורת זו.⁷

כל אחת ממחרוזות הרשות 'אפאר שמך' נחתמת בסיומת מקראית. תופעה זו אף היא עשויה לכוון אותנו לתארך את הרשות כיצירה שמקורה בתקופת הפייטנות המזרחית

השמינית) רק כמבואות של 'נטילת רשות' הקודמים לקטעי הרחבה פייטניים שאין להם תפקיד ליטורגי מוגדר, היינו, לפיוטים שלא נתקנו כתחליף לנוסח הקבע של התפילה. כאלו הן הרשויות שלפני סדרי העבודה של יום הכיפורים והרשויות שלפני חטיבת ההרחבות בשבעות (שבעתא' היא תפילת עמידה מפויטת שנתקנה לחזרת שליח הציבור על עמידה, שבמסגרתה לא נאמרה קדושה [כגון מוספי שבת וחג] לפי מנהג ארץ ישראל הקדום) טל וגשם. סדרי עבודה ופיוטי הרחבה לטל או לגשם הנם תוספת מרחיבה לנוסח הקבע של התפילה, ולכך ראוי שהחזן יבקש רשות מן הקב"ה ומקהלו לחרוג מנוסח הקבע של התפילה. לעניין הרשויות בפייטנות המזרחית ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 174-175, 196-197; הנ"ל, 'עיונים בהתפתחותם ובהתפתחותם של פיוטי הרשות', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 359-362. 6. למהלך זה ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 311-313; הנ"ל, 'עיונים בהתפתחותם ובהתפתחותם של פיוטי הרשות' (לעיל, הערה 5), עמ' 362.

7. ידועה לנו רשות קצרה לתפילת נעילה - 'אפיק שירים למגיד מישרים' - המיוחסת לר' אלעזר בירבי הקליר, על פי חתימתו הברורה המופיעה בה. אמנם נראה, שרשות זו איננה רשות לקדושתא לנעילה. בכ"י אוקספורד הנידון במאמר זה ובכ"י אוקספורד f. 58 (2853/12), דף 70, מופיעה הרשות קודם ל'סידרא' ואחר מועתקות בכתב היד סליחות לנעילה. ייתכן אפוא, שבמקורה הרשות הייתה מבוא לסדר סליחות של נעילה ולא רשות לקדושתא, ומעתיקים הסבו את ייעודה. כן מצאנו בכ"י קיימברידג' TS H 15/66 רשות לקדושתא למנחה של יום הכיפורים - 'אדון באתי לחלות פניך' - המיוחסת מספק לר' אלעזר בירבי הקליר. ראה: ע' פליישר, 'פיוט ותפילה ב"מחזור ארץ ישראל - קודקס הגניזה', קרית ספר סג, תש"ן, עמ' 228 ושם הערה 143. רשויות לתפילות יום הכיפורים מוכרות לנו גם מיצירתו של ר' שלמה סולימן, בן המאה התשיעית. ראה: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה א, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 75-77, ושם, הערה 12.

המאוחרת, מכיוון שבעת הזו נטלו הסיומות המקראיות מעמד בכורה כקישוט תבניתי שכיח ביותר וכמעט מחייב.⁸ עם זאת, ארגון הסיומות המקראיות ברשות 'אפאר שמך' איננו סדיר לחלוטין: לעתים הפייטן השתמש בסיומת מקראית המתפרסת על מלוא היקפו של הטור הרביעי של המחרוזת השירית (טורים 8, 16, 24), לעתים באה הסיומת אחר מילות גישור שהוסיף הפייטן (טור 20, 28) ופעם אחת בא בטור הרביעי של המחרוזת רק צירוף מקראי (טור 12: "בְּצֶדֶק יוֹשֵׁב כְּחֵם הַיּוֹם", על שום: "והוא יֵשֵׁב פתח האֵהֶל כְּחֵם הַיּוֹם" [בראשית י"ח, א]). חוסר סדירות ניכר גם בשילוב הסיומות המקראיות בסדר האקרוסטיכון של הרשות. בדרך כלל הסיומות משוחררות מן האקרוסטיכון האלפביתי הישר, אך בטור 20 בחר הפייטן משום מה לשלב את הסיומת בסדר האלפביתי ולצורך זה הוסיף לסיומת מילת גישור ("עֲלִיּוֹן"). תופעות אלו עשויות לרמז על יצירה מן התקופה שבה טרם נתגבשו סופית דרכי השילוב של הסיומות המקראיות במחרוזות הפיוט, ואם כן, אין ראיה גמורה כי יוצר הרשות שלפנינו פעל בתקופה המזרחית המאוחרת של שירת הקודש העברית. רמז קל מצוי ברשות 'אפאר שמך' כי יוצרה שרוי היה מחוץ לגבולות הארץ, שהרי הוא מבקש "טְעִינוּ בְּאֶרֶץ צְבִי כְּהַיּוֹם" (טור 11) וקצת משמע מכאן שמקום ישיבתו מחוץ לגבולות ארץ ישראל.

ב

אחר הרשות מועתקות בכתב היד חטיבות המגן, המחיה והמשלש של הקדושתא. חטיבות המגן והמחיה נועדו להחליף את נוסח הקבע של ברכות 'אבות' ו'גבורות' של תפילת העמידה, בעוד שחטיבת המשלש היא בגדר מבוא להרחבות הפיוטיות המובילות לקראת אמירת הקדושה. הקדושתא הנדפסת שכיחה עד מאוד בין כתבי היד של הגניזה הקהירית; במאגרי המידע של המפעל לחקר השירה והפיוט שליד האקדמיה הישראלית למדעים נרשמו למעלה מחמש עשרה העתקות של הקדושתא, אות לחיבה שרחש לה ציבור המתפללים הקדום.⁹ להלן מובאות חטיבות המגן, המחיה והמשלש של הקדושתא בשלמותן מתוך כ"י אוקספורד f. 21 (2727/1) הנזכר לעיל.¹⁰

8. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 131, 288.

9. הקדושתא מועתקת גם במחזור ארץ ישראל המפואר והקדום ששוחזר באמצעות ליקוט שרידי קונטרסיו מכל ספריות הגניזה, וזוהי עדות נוספת ליוקרתה ולתפוצתה. ראה: מחזור ארץ ישראל - קודקס הגניזה, שחזר וצירף מפתחות ומבוא י' יהלום, ירושלים תשמ"ז, עמ' 79-80; ע' פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 229.

10. קטע מתוך המשלש הדפיס בשעתו מ' זולאי במאמרו 'קוריוזים מפיוטי הגניזה', סיני ט, תש"ה, עמ' רצג [= ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 566].

מעמד

- א את דלתותיך דפקנו חנון
30 בַּבִּקְשָׁה בְּשַׁעְרֵי תְּפִלָּה וְתַחֲנוּן
גִּמְרָנוּ עֵינֵינוּ הוֹסַפְנוּ חִינוּן
דָּאג נִשְׁכַּח בְּהִפְיֵגֶךָ תֹּאנֹן
הִקְרַבְנוּ עֲדֶיךָ בְּשַׁעְרֵי הוֹדִיָּה
וְנִתְּנָה עַל תַּעֲלוּמָה וּגְלוּיָה
35 זַעֲקָנוּ מִשַּׁעְרֵי שְׁאוֹל תַּחֲתֶיהָ
חוֹשָׁה מִשַּׁעְרֵי רוֹם עֲלֶיהָ
טַעַם רַחֲשׁ כָּל קָרֵב
יּוֹצֵר לֵב עֲדֶיךָ נִקְרַב
כַּמֶּהָה יוֹנָתָן בְּקוֹל עֶרֶב
40 לֶךְ פִּיוֹנָה לַעֲת עֶרֶב

ככ>תוב> ותבא אליו היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפיה וידע נח כי קלו המים מעל הארץ (בראשית ח', יא)
ונ>אמר> יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראיך נאווה (שה"ש ב', יד)
ונ>אמר> יערב עליו שיחי אנכי אשמח ביי (תהילים ק"ד, לד)
ונ>אמר> יי שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך (שם נ"א, יז)

א. 29. חנון: פנייה לקב"ה בלשון כינוי. 31. גמרנו עיננו הוספנו חינון: אף שצום יום הכיפורים עומד לקראת סיומו, מוסיפים אנו להתחנן לפניך. בכמה מכתבי היד הגרסה היא "גִּמְרָנוּ", כנראה מחמת שנתקשו היאך ניתן לומר בעת נעילה 'גמרנו עיננו', וכוונת גרסתם היא שהקב"ה ישים קץ לסבלות ישראל. 32. דאג נשכח בהפיגך תאנון: נוכל לשכוח את מצוקותינו רק אם יחדלו הסיבות שגורמות לבכיינו ולאבלנו. אפשר שהדברים אמורים בדאגת העם מפני חטאיו ובתחינתו למחילה עליהם, אך ייתכן גם שהכוונה היא בכלל לצרות האומה ובבקשה לישועה מהן. 33. הקרבנו: כמו: קרבנו. 34. תעלומה וגלויה: על החטאים שאינם ידועים לנו ועל החטאים הידועים לנו. 35. שאול תחתיה: הצירוף על פי תהילים פ"ו, יג. 36. חושה: לעזרנו. 37. טעם: דיבור, כמשמעות השורש בארמית. רחש כל קרב: תפילה היוצאת מקרבו של כל אחד מישראל. 38. יוצר לב: כינוי לקב"ה, והשווה תהילים ל"ג, טו. נקרב: כמו: נקריב, נעלה כקרבן. גרסת כ"י קיימברידג' TS NS 146.115: "תִּקְרַב", היינו: תטה אוזנך לתפילותינו. 39. יונתך בקול ערב: 'יונתך' כינוי לכנסת ישראל, ולצירור כולו ראה שה"ש ב', יד ומדרשו. 40. כיונה: היונה ששלח נח, כמופיע בפסוק שלהלן.

א' תְּהִלָּתֶיךָ / הִנֵּעַמְנוּ כָּל הַיּוֹם
מִבֶּקֶר עַד פְּנוֹת יוֹם
תֵּן סְלִיחָתֵינוּ שְׂכָר יוֹם
לְגוֹנְנֵינוּ בְּצֶדֶק יוֹשֵׁב כְּחוֹם הַיּוֹם

זכרינו לחיים <מלך חפץ בחיים> וחתמינו <בספר החיים למענך אלהים חיים>
בר <וך> מגן אברהם

ב 45 מִפֶּתַח שַׁעַר דִּין יוֹשֵׁב
נָא חוֹב חֲבוּלָתֵינוּ הָשֵׁב
סִיחַ 'סְלִיחָתִי' אִם נִקְשֵׁב
עֲלוֹץ בְּשַׁעַר סוּכְתְּךָ נִשֵּׁב

פֶּתַח חוֹן פֶּה אִם נִגְבִּיָּה
צֵל חֲשָׁכֵינוּ עֵת תְּגִיָּה
קֶרְבָנוּ כִּדְךָ לְשׁוּעַ כְּמִיָּה

א'. 41. הִנֵּעַמְנוּ: הַשְׁמַעְנוּ בַּתְּפִילָתֵנוּ בְּנַעֲיָמָה עֲרָבָה. 43. תֵּן סְלִיחָתֵנוּ שְׂכָר יוֹם: הָעֵנֵק לָנוּ אֶת סְלִיחָתְךָ כְּשֶׁכָּר עַל תְּפִילּוֹתֵינוּ וְתַעֲנִיתֵנוּ בַּיּוֹם זֶה. 44. בְּצֶדֶק: בְּזִכּוֹת צְדָקָתוֹ. יוֹשֵׁב כְּחוֹם הַיּוֹם: כִּינוִי לְאַבְרָהָם, עַל שׁוֹם בְּרֵאשִׁית י"ח, א. גֵּרְסַת כ"י קִימְבְּרִידֵג' TS H 6/82 וְכ"י קִימְבְּרִידֵג' TS NS 115.52: "בְּשִׁגְבּ [= בְּתוֹקֶף צְדִיקוּתוֹ] יוֹשֵׁב פֶּתַח כְּחוֹם הַיּוֹם".

ב. 45. מִפֶּתַח שַׁעַר דִּין יוֹשֵׁב: אֲפֶשֶׁר שְׁכַל הַטּוֹר הוּא פְּנִיָּה לְקַב"ה בַּלְשׁוֹן כִּינוִי (כְּמוֹ: הַיּוֹשֵׁב בַּפֶּתַח שַׁעַר דִּין), וְאֲפֶשֶׁר ש"מִפֶּתַח שַׁעַר דִּין" הוּא הַמָּקוֹם שֶׁמִּמֶּנּוּ אָנוּ מִבְּקָשִׁים שִׁיּוּצִיא הַקַּב"ה (= "יוֹשֵׁב") אֶת הַכְּרֹזֶת סְלִיחָתֵנוּ. 46. חוֹב חֲבוּלָתֵנוּ הָשֵׁב: הַלְשׁוֹן עַל פִּי יַחְזָקָאֵל י"ח, ז, וְכוּנְתוֹ: הָשֵׁב לָנוּ אֶת הַמִּשְׁכּוֹן שֶׁהִפְקַדְנוּ בִּידֶךָ, הֵינּוּ: סִלַּח לָנוּ, שֶׁהָרִי פָּרַעְנוּ חוֹב חֲטָאֵינוּ בְּתַעֲנִית וְתִפִּילָה. 47. סִיחַ: דִּיבּוֹר. 48. עֲלוֹץ וְכוּ': כְּוֹנְתוֹ: אִם נִזְכָּה לְשִׁמוּעַ דְּבַר סְלִיחָתְךָ, נִשֵּׁב בְּשִׁמְחָה בְּשַׁעֲרֵי סוּכְתְּךָ. הַשְׁוּוּהָ פְּסִיקְתָא דְּרַב כְּהֵנָא נִסְפָּחִים ב: פְּרִשָּׁה אַחֲרָת, מֵהֶדֶר מְנַדְּלָבוֹיִם עִמ' 459: "אַבְל בַּחֵג לִפִּי שֶׁנִּטְלוּ הַנִּפְשׁוֹת דִּימוֹס שְׁלָהֶם בַּיּוֹם הַכִּיפּוּרִים, כְּמוֹ שֶׁכָּת' 'כִּי בַּיּוֹם הַזֶּה יִכְפֹּר עֲלֵיכֶם' (וִיקְרָא ט"ז, ל) ... לִפִּיכֶךָ כָּת' שֶׁם שֶׁלֹּשׁ שִׁמְחוֹת". כֵּן הַשְׁוּוּהָ לִפְסִיקְתָא דְּרַב כְּהֵנָא וּלְקַחְתָּם פְּסָקָא ב, מֵהֶדֶר מְנַדְּלָבוֹיִם עִמ' 406-407: "מִמָּה שִׁישֵׁר' יוֹצֵאִין מִלִּפְנֵי הַקַּב"ה וְלִוְלָבִיָּהֶם וְאַתְרוּגִּיָּהֶם בִּידֵיהֶם אֲנִן יִדְעִין דִּישֵׁר' אֵינּוֹן נִיצוּחִיָּה". בְּמִקְצַת כְּתָבֵי הַיָּד הַנּוֹסָח הוּא: "עֲלִיּוֹן בְּשַׁעַר" וְכוּ', אֲךָ נֹסֶס הַפָּנִים נִרְאָה יוֹתֵר. 49-51. פֶּתַח חוֹן וְכוּ': לְכַאוּרָה כְּוֹנְתוֹ: אֲפִּי אִם תְּפִילָתֵנוּ בַּעֲת הַגְּאוּלָּה תִּיאֲמַר מִתּוֹךְ הַתְּרוֹמָמוֹת רוּחַ, קִבְּלָנָה כְּתִפִּילַת הַדָּךְ הָעֲלוּב. אֲךָ רֵאָה לְהֵלֵךְ לְגִרְסַתֶּם הַנִּכּוֹנָה שֶׁל הַטּוֹרִים. פֶּתַח חוֹן פֶּה אִם נִגְבִּיָּה: אִם נִרִים אֶת קוֹל תְּפִילָתֵנוּ מִחֲמַת עֲלִיצוֹת הַגְּאוּלָּה. צֵל חֲשָׁכֵינוּ: מִטְּפוּרָה לְמִצּוֹקַת הַשְּׁעָבוֹד. סְמִיכוֹת נִרְדָּפִים. עֵת תְּגִיָּה: עֵת תֵּאִיר. לְצִיּוֹר הַלְשׁוֹנִי רֵאָה, לְמִשְׁל, שִׁמ"ב כ"ב, כֹּט. מִטְּפוּרָה לְגְּאוּלָּה. כִּדְךָ לְשׁוּעַ כְּמִיָּה: כְּאִדָּם נִדְכָּא הַכְּמָה שֶׁהַקַּב"ה יִשְׁמַע לְשׁוּעָתוֹ. אֲבָל גֵּרְסַתֶּם הַנִּכּוֹנָה שֶׁל הַטּוֹרִים מוֹפִיעָה בְּכָתֵב יָד אַחַד (בְּלִבְד!) שֶׁבּוּ מוֹעֲתֶקֶת הַקְּדוּשָׁתָא - כ"י קִימְבְּרִידֵג' TS H 6/82: "פֶּתַח חוֹן פֶּה אִיךְ נִגְבִּיָּה / צוֹר חֲשָׁכֵינוּ עַד תְּגִיָּה", וְכוּנְתוֹ: הֵיאֵךְ אָנוּ מִסּוּגָלִים לְהַגְבִּיָּה קוֹל תְּפִילָתֵנוּ בְּטֶרֶם יֵאִיר הַקַּב"ה ('צוֹר' כִּינוִי לְקַב"ה) אֶת אִפְלָתֵנוּ? !

ראה דלות ואל תתמהמה

שילמנו כתמיד ערבים סיח

שוע ערוב ותרבה לסלוח

תקנתינו תן ונצא בשמח

55

תחן בשפכינו כיצא לשוח

ככ <תוב> ויצא יצחק לשוח בשדה לעת [לפנות] ערב וישא עיניו וירא והנה גמלים באים
(בראשית כ"ד, סג)

ונ <אמר> ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהילים נ"ה, יח)

ונ <אמר> והיה יום אחד הוא יודע ליי לא יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור (זכריה
י"ד, ז)

ב' אור / צדק משפטינו הוצא

כי לא בחפזון נצא

בשערי תשובה לנו הרצה

ובטל סחובינו ממסגר הוצא 60

מי כמוך <אב הרחמים זוכר יצוריו לחיים ברחמים>

בר <וך> מחיה המתים

ג תובעי שכנך בשעריך שוקדים

52. דלות: גרסת כ"י קיימברידג' TS NS 134.113 וכ"י אוקספורד c. 12 (2739/1), דף 1 ע"א: "דלותנו".
ואל תתמהמה: מלגאול אותנו. 53. שילמנו כתמיד ערבים סיח: כבר התפללנו את תפילת המנחה שהיא
תשלום לקרבן תמיד של בין הערביים. ראה הושע י"ד, ג: "ונשלמה פרים שפתינו" ובראשית רבה פרשה
סח ט, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 780: "תפילת המנחה כנגד תמיד שלבין הערבים". סיח: תפילה. 54. שוע
ערוב: גרום לכך שתפילתנו תיערב לפניך. ותרבה לסלוח: לצירוף ראה ישעיהו נ"ה, ז. 55. ונצא בשמח:
ונצא מלפניך בשמחה כשנתבשר שנסלח לנו. ללשון ראה שם יב. מצאנו בלשון הפייטנים: 'שמח' במוכן
שמחה, אך ניקוד זה איננו אפשרי כאן מפני החרוזה. גרסת כ"י קיימברידג' TS H 6/82 וכ"י אוקספורד
c. 12 (2739/1), דף 1 ע"א: "בשמח". 56. כיצא לשוח: כיצחק, כמופיע בפסוק שלהלן.

ב'. 57. אור וכו': הטור כולו על פי תהילים ל"ז, ו: "והוציא כאור צדקך ומשפטך כצהרים". 58. כי לא
בחפזון וכו': על פי ישעיהו נ"ב, יב. 59. לנו הרצה: קבלנו ברצון. 60. סחובינו: כינוי למתים. ממסגר
הוצא: לצירוף ראה תהילים קמ"ב, ח. וכוונתו: החיה אותם. נראית גרסת כמה מכתבי היד: "תוצא".

ג. 61. תובעי שכנך: כינוי לישראל המייחלים לבניין המקדש, ועל שום הכתוב (דברים י"ב, ה): "לשכנו
תדרשו ובאת שמה". בשעריך שוקדים: עומדים בשעריך (כינוי לבית הכנסת או לשערי הר הבית, ראה
להלן) ומתפללים בהתמדה על סליחתם.

רַצִּים בְּשִׁמְחַת שַׁעַר קָדִים
צוּפֵי מַחֲל וְסִלְחָם פּוֹקְדִים
עַל שַׁעֲרֵיךָ בְּרִנָּה סוֹגְדִים

65 נֹזֵל בְּזִרְקָךָ מִשַּׁעֲרֵי מְרוֹמִים
לְנִקּוֹת וּלְהַלְבִּין אוֹדָם כְּתוּמִים
יוֹנֵהֲרוֹ בְּשַׁעֲרֵיךָ טוֹבֶךָ טוֹעֲמִים
חֲטָאִים בְּהִצְלִילְךָ לְנֶבֶךְ זְרוּמִים

70 וְתִשׁוּר תָּם מִקְרֵב הֵיכְלֶךָ
דְּמוּתוֹ קִבְּעָתָה בְּכֶסֶךְ גְּדִלְךָ
בָּבֶא שְׁמֶשׁ גֵּר אֶהְלֶךָ
אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל תּוֹעֲרֵץ בְּקִהְלֶךָ

ככ>תוב< ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש ויקח מאבני המקום וישם מראשתיו
וישכב במקום ההוא (בראשית כ"ח, יא)

62. רצם בשמחת שער קדים: מחל להם והיענה לבקשתם לבניין המקדש. שער קדים: משערי המקדש ביחזקאל מ', מד, וכאן הוא סינקרוכה למקדש כולו. 63-64. צופי מחל: כינוי לישראל המצפים למחילתם. וסלחם פוקדים: ופוקדים את קונם ('סלחם' - כינוי לקב"ה) בתפילתם. גרסת כ"י אוקספורד c. 12 (2739/1), דף 1 ע"א: "צור מחל סליחה פוקדים" נראית משנית ופחות עשירה. סוגדים: משתחוים, עובדים בתפילתם. 65. נזל בזרקך: מים בהטיפף, מטפורה לטהרת ישראל, ועל שום הכתוב (יחזקאל ל"ו, כה): "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טמאותיכם". 66. ולהלבין אודם: מטפורה לטהרה מן החטא, ועל שום הכתוב: "לכו נא ונוכחה יאמר ה' אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו" (ישעיהו א', יח). כתומים: חטאים, או: חוטאים, שהחטא הנו ככתם. גרסת כמה מכתבי היד: "כתמים". 67. יונהרו וכו': יזכו לאורך, ואף זו מטפורה למחילת ה' לחטאי ישראל. ושיעורו: כשתטהר את ישראל מחטאיהם ותלבין כתמי עוונותיהם, הם יאירו. טובך טועמים: כינוי לישראל. לצירוף ראה תהילים ל"ד, ט. 68. חטאם וכו': על שום הכתוב: "ותשליך במצלות ים כל חטאתם" (מיכה ז', יט). לנבך זרומים: למעמקי הים. "זרומים" - כינוי למים. 69. ותשור תם: וכשתדון דיננו תתבונן בצדקת יעקב. תם: כינוי ליעקב, על שום בראשית כ"ה, כז. מקרב היכלך: מתוך מקום שבתך. גרסת כ"י קיימברידג' TS H 5/125: "מוקרב היכלך". 70. דמותו וכו': ראה בראשית רבה פרשה פב ב, מהד' וילנא קנר ע"א: "יעקב שאיקונין שלו קבועה בכסא". גרסת כ"י אוקספורד c. 12 (2739/1), דף 1 ע"א: "דמותו חקקתה", והיא על פי כתב יד אחר של מדרש בראשית רבה: "יעקב שאיקונין שלו חקוקה בכסא" (בראשית רבה פרשה פב ב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 978). 71. בבא וכו': בראשית כ"ח, יא. אהלך: כינוי לבית המקדש ששם לן יעקב בצאתו לחרון (ראה בראשית רבה פרשה סט ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 796). 72. אלהי ישראל וכו': על פי ישעיהו כ"ט, כג.

וּנְאָמַר < וּזְרַחָה לָכֶם יִרְאִי שְׁמִי שֶׁמֶשׁ צְדָקָה וּמִרְפָּא בְּכַנְפֶיהָ וַיִּצְאֲתֶם וּפְשַׁתֶּם כַּעֲגָלֵי מִרְבֵּק (מִלְאֲכֵי ג', כ) >

וּנְאָמַר < זֶה יֹאמֵר לִי אֲנִי וְזֶה יִקְרָא בְשֵׁם יַעֲקֹב וְזֶה יִכְתֹּב יָדוֹ לִי וּבְשֵׁם יִשְׂרָאֵל יִכְנֶה (יִשְׁעִיהוּ מ"ד, ה) >

וּנְאָמַר < כִּי לֹא יֵטוֹשׁ יִי אֶת עַמּוֹ בַּעֲבוּר שְׁמוֹ הַגְּדוֹל כִּי הוֹאִיל יִי לַעֲשׂוֹת אֲתַכֶּם לוֹ לַעֲמִי (שְׁמ"א י"ב, כב) >

וּנְאָמַר < לִכֵּן כֹּה אֹמֵר יִי אֵל בֵּית יַעֲקֹב אֲשֶׁר פָּדָה אֶת אֲבֹרָהֶם לֹא עָתָה יִבּוֹשׁ יַעֲקֹב וְלֹא עָתָה פָּנָיו יִחְוָרוּ (יִשְׁעִיהוּ כ"ט, כב) >

וּנְאָמַר < כִּי בְּרֹאוֹתָיו יִלְדִּיו וּמַעֲשֵׂה יָדָיו בִּקְרָבוֹ יִקְדִּישׁוּ שְׁמִי וְהַקְדִּישׁוּ אֶת קִדּוֹשׁ יַעֲקֹב וְאֵת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל > יַעֲרִיצוּ (שֵׁם, כג)

תבניתן של חטיבות המגן, המחיה והמשלש בקדושתא 'את דלתותיך' תואמת בדרך כלל את מתכונת תבניותיה של הקדושתא הקלאסית.¹¹ החטיבות מורכבות מגופי חטיבות הכוללים כל אחד שלוש מחרוזות מרובעות טורים, ומשרשרות פסוקים. בסופן של חטיבות המגן והמחיה באות מחרוזות סיום המעבירות לחתימת הברכה, בעור שחטיבת המשלש נחתמת בשרשרת הפסוקים. הפתעה מסוימת מזמנת התבנית האקרוסטיכונית של הקדושתא; חטיבות המגן והמחיה מיוסדות על אקרוסטיכון אלפביתי ישר (א-ל במגן, מ-ת במחיה¹²), וחטיבת המשלש מסודרת על פי אקרוסטיכון אלפביתי הפוך (תשר"ק), כאשר המילה הראשונה והמילה האחרונה בכל טור פותחות באות אחת מן הסדר האלפביתי ("תוֹבְעֵי שְׁכֵנְךָ בְּשַׁעְרֶיךָ שׁוֹקְדִים / רָצָם בְּשִׁמְחַת שַׁעַר קָדִים" וכו').¹³ שיטת סידור אלפביתי חריגה זו מוכרת מקרובה בלתי מחרוזת ליום הכיפורים המועתקת בכתב יד קדום ביותר.¹⁴ אפשר שהיא מרמזת על קדמותה היחסית של הקדושתא, אך ייתכן גם כי היא מלמדת על כך שבידי מחבר הקדושתא הייתה מסורת קדומה של עיצוב תבניות הקדושתא.

לשונה של הקדושתא איננה עשירה בחידושים לשוניים נועזים, שלא כדרכן של קדושתאות קלאסיות רבות;¹⁵ היא כתובה בלשון פייטנית נשגבת שסגנונה בהיר,

11. להרכבה של הקדושתא הקלאסית ולתבניותיה המקובלות ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 138-164.

12. האותיות שי"ן ותי"ו נכפלו במחרוזת האחרונה של המחיה.

13. ע' פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 229, מכנה שיטת ארגון אקרוסטיכוני זו "תשר"ק סגור".

14. ראה: י' יהלום, 'פאלימפססט מינכן והקדושתא הקדומה', תרביץ לח, תשכ"ט, עמ' 380-383; ע' פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 229, הערה 147, ציין לקטעי פיוט קדומים נוספים המיוסדים על שיטת סידור אלפביתי זו.

15. על לשונו הייחודית של הפיוט הארץ ישראלי הקלאסי ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה

ושאיננה מציגה לפני השומע חידות ורמזים שעליו לפתורם כדי לעמוד על פשר הדברים. הפייטן גם נמנע מלגדוש את יצירתו בתכנים מדרשיים ולרמז למקורותיו באופן חידתי, כך שרק למדנים מובהקים יעמדו על עומק כוונתו,¹⁶ אלא בחר בסגנון שירה לירי ומעודן, המביע את רגשות האומה הנכספת למחילתו של הבורא בעת נעילת שערי שמים. אין ספק, כי אורח שירה זה הולם יפה את שעת תפילת הנעילה, אך נראה גם שהוא מלמד על דרכי השירה הפייטנית שיוצר הקדושתא היה אמון עליהן.

מאפיין נוסף של דרכי השירה של יוצר 'את דלתותיך' ראוי אף הוא לציון. הפייטנות הארץ ישראלית הקדומה מיעטה לשלב ביצירותיה ציורים לשוניים מפותחים. דימויים ומטפורות העולים מקטעי הפיוט הקדם-קלאסיים והקלאסיים הנם, בדרך כלל, ציורי לשון שמקורם בשירה המקראית.¹⁷ והנה, הקדושתא שלפנינו משופעת בציורי לשון מורכבים, ובמיוחד פיתח הפייטן מצדדים שונים ומגוונים את מוטיב העמידה בשער: המתפללים המידפקים על שערי המלך העומד עמם בדין - "את דלתותיך דפקנו חנון / בבקשה פשערי תפלה ותחנון" (טורים 29-30), הקהל שנקלע בגין חטאיו לשערי שאול ומתחנן לישועת ה' משערי מרום - "זעקנו משערי שאול תחתיה / חושה משערי רום עלייה" (טורים 35-36) וכן עוד הרבה.¹⁸ אמנם ציורי הלשון הללו אינם מקוריים ולרובם יסוד מקראי גלוי, אך הפייטן פיתח והעשיר עד מאוד את התשתית הראשונית של הציור הלשוני המקראי. ראוי להטעמה גם דרכו של הפייטן לחרוג ממסגרות הטור השירי בהבעת רעיונותיו; המשפט השירי לא נתחם בגבולות טור שירי בודד, כפי שמצוי לרוב בפייטנות המזרחית, אלא משתרע על פני שניים ושלושה טורים - "נזל בזרקך משערי מרומים / לנקות ולהלבין אודם פתומים / יונהרו פשעריך טובך טועמים" (טורים 65-67). יכולתו של הפייטן להביע רעיון שירי שלם ומגובש בשלושה טורי שיר, תוך שהוא מקיים את מחויבותו לתבנית הצורנית המשוכללת, היא הישג שירי מרשים במיוחד.¹⁹

- 4), עמ' 269-273; י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה.
16. על הלמדנות המפולפלת ועל החידתיות המאפיינים את הפיוט הארץ ישראלי הקלאסי ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 265-269; ש' אליצור, 'לגלגולי החידתיות בפיוט המזרחי', פעמים 59, תשנ"ד, עמ' 14-34.
17. לעניין זה ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 104-105. ע' פליישר ביאר את התופעה התמוהה בחששם של הפייטנים מהבנה שגויה של הציור הלשוני על ידי קהל המתפללים.
18. ראה גם את הציורים הלשוניים של כנסת ישראל המדומה ליונה ההומה בקול ערב (טורים 39-40), של הטפת המים המטהרים ממרום ושל ניקוי ישראל מכתמיהם (טורים 65-67).
19. הקדושתא היא גם מופת של שכלול צורני מצד מקצבה המדויק - מקצב תיבות מוקפד במיוחד של ארבע מילים לטור, מבלי להתחשב במניין הברותיהן (לדרכי השקילה של הפיוט הארץ ישראלי הקדום ראה: ע' פליישר, 'עיונים בדרכי השקילה של שירת הקודש הקדומה', הספרות 24, תשל"ז, עמ' 70-83), ומצד חריזתה הנוטה בבירור אל הנורמה הפייטנית המחמירה המקפידה על שני עיצורים שורשיים במילות החרז (לדרכי החריזה של הפיוט הארץ ישראלי הקדום ראה: ב'

המסורת הפייטנית נהגה. לייחד את חטיבותיהן הראשונות של הקדושתאות ליום הכיפורים לשלושת אבות האומה: חטיבת המגן יוחדה לדמותו של אברהם, חטיבת המחיה הוקדשה ליצחק ובמשלש נזכרת צדיקותו של יעקב. בימי דין ובקשת מחילה טבעי כי המתפלל ייסמך על זכות צדקתם של האבות. עם זאת, נראה שמסורת פייטנית זו הייתה נקוטה בידו של הפייטן שלפנינו באורח מעט רופס. אברהם אבינו נזכר בחטיבת המגן רק בטור המעבר של מחרוזת הסיום לברכת 'מגן אברהם' ("לגוננינו בצדק יושב כחום היום" [טור 54]), נקודה בקדושתא שבה הזכרתו של אברהם מתבקשת על פי ההקשר ואיננה אופיינית דווקא לתפילות הימים הנוראים. יצחק נזכר בסופו של הטור האחרון של חטיבת המחיה, ואזכורו מלאכותי ואיננו נדרש כלל לתכנים שבמחרוזות הקודמות של החטיבה - "תחן בשפכינו כִּיצָא לְשׁוֹחַ" (טור 56). רק יעקב אבינו מהווה נושא משמעותי בחטיבת המשלש והפייטן מבקש מפורשות מהקב"ה להסתייע בזכותו. שמו של יוצר קדושתא זו, שכבר הראינו לדעת שהיה פייטן רב השראה, אינו ידוע לנו, כיוון שהוא לא חתם את שמו בחטיבותיה הראשונות של הקדושתא. איננו בטוחים גם בתקופתו של הפייטן. אמנם הדגשתי כי מצויים בקדושתא סממני תבנית וצורה המרמזים על קדמות רבה, אך עלינו לזכור כי בימים הנוראים, ימים של כובד ראש ושל חשבון נפש, נוטה היצירה הפייטנית לשוב ולדבוק בדרכי היצירה הקדומות. ייתכן אפוא שגם יוצר מאוחר יחסית בזמנו יחבר קדושתא לימים נוראים בדפוס יצירה קדומים ורבי יוקרה.²⁰

ג

אחר חטיבת המשלש החותמת את חולייתה הראשונה של הקדושתא, מועתקים בכתב היד שלפנינו שני פיוטים מקהלתיים - הקיקלר 'ארשת שפתינו יערב' והעסטריוטא 'איום אלהים'. שניהם כבר נדפסו בעבר בידי ע' פליישר,²¹ ולהלן אסתפק בהסבר תבניתם תוך הדגמה של קטע קצר מתוכם.

הרושובסקי, 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט ועד ימינו', הספרות ב, תשל"א, עמ' 738-742; ע' פליישר, שירת הקודש [לעיל, הערה 4], עמ' 120-124; הנ"ל, 'בחינות בתהליך עליית החרוז בשירה העברית', מחקרי ירושלים בספרות עברית א, ירושלים תשמ"א, עמ' 226-238.
20. ע' פליישר (לעיל, הערה 7), עמ' 255, משער כי הקדושתא שלפנינו הנה קדם-קלירית, משמע, זמנה קודם למאה השביעית לספירה.

21. הקיקלר נדפס במאמרו של ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות ב, תשל"ל, עמ' 202-203, והעסטריוטא נדפסה במאמרו 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא (קיקלר עסטריוטא)', סיני סה, תשכ"ט, עמ' לח-לט. קטעים מן הקיקלר גם נדפסו על ידי מ' זולאי (לעיל, הערה 10), עמ' רצג-רצד. ע' פליישר הטעים במאמרו את תבניתו הייחודית של הקיקלר שלפנינו, שכל טור שלישי במחרוזותיו הראשיות אינו נחרז בתיבת החרוז של המחרוזת, אלא במילה 'מלך'. ע'

קיקלר הנו פיוט העשוי מחרוזות משולשות טורים, המסודרות בדרך כלל על פי סדר אקרוסטיכוני. בין מחרוזות הקיקלר, אחרי כל גוש של שלוש מחרוזות, משתלבת מחרוזת ביניים חריגה שאיננה כפופה לאקרוסטיכון הבסיסי של שאר המחרוזות. היא מסתיימת באורח קבע במילה 'קדוש', שאיננה חלק מתבניתה של המחרוזת ואיננה מצטרפת לחרוזתה.²² ע' פליישר מניח שמחרוזת זו נאמרה בידי מקהלה שניצבה לצדו של החזן בעת השמעת הקיקלר.²³

הנה קטע מן הקיקלר 'ארשת שפתינו יערב' כפי שהוא מופיע בכ"י אוקספורד 21 f. (2727/1), דף 5 ע"א ואילך:

קיקלר
אַרְשֶׁת שְׁפִתֵינו תַּעְרֵב
אֶז מַעְרֵב וְעַד עֵרֵב
אֵלֵּהי הַמֶּלֶךְ
בְּנַעֲלֵת שַׁעַר
בְּרִיבּוֹעַ מְשׁוּעָר
בְּשַׁעְרֵי הַמֶּלֶךְ
גִּשְׁנוּ עַל פֶּתַחֵי יֵשַׁע

5

1. תערב: גרום לכך שתהא ערבה. 2. מערב עד ערב: מלילו של יום הכיפורים ועד לצאת היום הקדוש בערב שלמחרת, ועל פי ויקרא כ"ג, לב. 4. בנעילת שער: בעת תפילת נעילה. 5. בריבוע משוער: נראה לפרשו: בעת השלמת שיעור ארבע תפילות היום: שחרית, מוסף, מנחה ונעילה. 6. בשערי המלך: בעמדנו בשערי בית דין של מעלה. ולפי הבנתו של מ' זולאי (לעיל, הערה 10) נאמר הפיוט במקורו בשערי הר הבית.

פליישר ראה בתופעה זו תקדים שפייטני ספרד אימצוהו בשעתם כשהשתמשו בשירתם בחריזה 'מעין-אזורית'.

22. לפרטים נוספים על אודות ה'קיקלר' ראה: ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע' (לעיל, הערה 21), עמ' כד-מז; הנ"ל, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 147-148, ראה שם גם על פי המפתח; למקור המונח 'קיקלר' ראה: ע' פליישר, 'בירורים בדבר מקורם של מונחים אחדים בפייטנות ובשירה', תרביץ מז, תשל"ח, עמ' 185-189; כן ראה: ש' אליצור, 'על מיקומו ומבנהו של הקיקלר בקדושתא הקלירית', מחקרי ירושלים בספרות עברית ג, תשמ"ג, עמ' 140-155. דוגמות לקיקלרים בתפילות יום הכיפורים ראה אצל ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 122-124, 341-343, 609-612.

23. ראה: ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהליים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל ג, תשל"ד, עמ' לא ואילך.

גְּרוֹשׁ הָעֵת רָשַׁע

גָּאָה גָּאָה מֶלֶךְ

פִּזְמָה <וֹן> אֲנֵא הַיּוֹם

10

פָּנָה נָא אִיּוֹם

כִּי פָנָה הַיּוֹם קָדָשׁ <וֹשׁ>

דְּפָקְנוּ דְּלִתִּיךְ וְכוּ'

8. גרוש העת רשע: בעת שתסלק את רשענו מלפניך. הטור עולה על זה שלפניו (בעת שתגרש את הרשע, נוכל לגשת אל פתחך) ועל זה שלאחריו (בעת שתגרש את הרשע, תרומם מלכותך). 9. גאה גאה: שמות ט"ו, א. 11. איום: כינוי לקב"ה.

העסתריוטא אף היא פיוט מקהלתי כקיקלר, אך תבניתה פשוטה הרבה יותר מתבניתו. היא עשויה מחרוזות דו-טוריות, סדורות במתכונת אלפביתית, שביניהן באות מחרוזות ביניים שאף הן דו-טוריות. מחרוזות הביניים מסתיימות בתיבה 'קדוש' או בצירוף דוגמת 'המלך קדוש' ו'האל קדוש'.²⁴

הנה קטע מן העסתריוטא 'איום אלהינו' כפי שהוא מופיע בכ"י אוקספורד f. 21 (2727/1), דף 7 ע"א ואילך:²⁵

אִיּוֹם אֱלֹהֵינוּ

שָׁעָה בְּנֵי אֱלִים

2. בני אלים: כנראה כינוי לישראל, על שום תהילים כ"ט, א ומדרשו במדרש תהילים כט א, מהד' בובר קטז ע"א: "בני אלים. בניהם של אותן הנשחטים כאילים, אברהם אמר אני שוחט, יצחק אמר אני נשחט".

24. בדרך כלל מופיעות בעסתריוטות שתי מחרוזות ביניים המשתלבות לסירוגין בין המחרוזות הראשיות של הפיוט. לפרטים נוספים על אודות ה'עסתריוטא' ראה: ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע' (לעיל, הערה 21), עמ' כח-מז; הנ"ל, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 166-167, ראה שם גם על פי המפתח; למקור המונח ראה: ע' פליישר, 'בירורים בדבר' (לעיל, הערה 22), עמ' 193-194; כן ראה: נ' אלוני, 'עסטריוטה', תרביץ טז, תש"ה, עמ' 231-237. דוגמות לעסתריוטות בתפילות יום הכיפורים ראה אצל ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 125-126, 343-344, 613.

25. ע' פליישר (לעיל, הערה 7, עמ' 229) כבר העיר כי בהעתקת הקדושתא 'את דלתותיך דפקנו חנוך' במחזור ארץ ישראל כלולה עסתריוטא אחרת שתחילתה אינה ידועה, ומופיעים בה שני פזמונים. האחד חתום, כנראה, 'יהודה', והאחר חתום 'יוסה'. ברור שאין בממצא זה כדי ללמדנו דבר מה על מחברה של הקדושתא 'את דלתותיך'.

פז <מון> בעת נעילת שער
חטאינו תצליל בשועל האל קדוש

5 ביקשנו פתח מצוא סליחה
ועמך נמצא סליחה

פז <מון> בעת נעילת שער
חטאינו תצליל בשועל האל קדוש

4. תצליל בשועל: תשליך למצולות ים, על שום מיכה ז', יט: "ותשליך במצלות ים כל חטאתם". בשועל: כינוי למים, על שום ישעיהו מ', יב: "מי מדר בשעלו מים".

אין ספק שפיוט העסתריוטא שלפנינו הנו קדום ביותר. העובדה שהוא איננו נחרז באופן סדיר, מוכיחה כי הוא נוצר בעת שהחריזה טרם נתקבעה כתבנית צורנית מחייבת בשירת הקודש העברית.²⁶ מחרוזות העסתריוטא מיוסדות על אלפבית ישר, אך בכל ההעתקות שבידינו לא ממשיך הסדר האלפביתי של העסתריוטא מעבר לאות כ"ף. קשה להניח שהיקף זה של העסתריוטא הנו מקורי, וקרוב לוודאי שחלקה השני אבד כבר בתקופה מאוד קדומה.²⁷

26. מחקר הפיוט מניח היום כי הפיוט העברי החל לסגל לעצמו את החריזה כמאפיין צורני כבר במחצית המאה השישית. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 120-121; הנ"ל, 'בחינות בתהליך עליית החרוז בשירה העברית' (לעיל, הערה 19), עמ' 226-238, ובמיוחד עמ' 229-231. תבנית העסתריוטא אופיינית דווקא לפיוט הבא אחר הקיקלר בקדושתאות של יום הכיפורים. קדמותו המופלגת של פיוט העסתריוטא שלפנינו מוכיחה את הערכתו של ע' פליישר, כי תבניות הקבע של מערכות הפיוט נקבעו כבר בשלבים מוקדמים ביותר של שירת הקודש העברית.

27. בכ"י פטרסבורג, אוסף אנטונין B 141, מופיעה השלמה לסדר האלפביתי: בצד התבנית האקרוסטיכנית הישרה של הפיוט, מופיע בו אקרוסטיכון תשר"ק במחרוזת הקדוש של הפיוט. הטור השני של מחרוזת זו מתחלף מדי הופעה של מחרוזת הקדוש: "בעת נעילת שער / תשליך חטאינו בלב [ים קדוש]"; "בעת נעילת שער / שער פתחין תפתח לשכיך קדוש", וכן הלאה עד לאות מ"ם. נראה לי שמהלך זה משני, דהיינו, מעתיק שתמה על קיטוע הסדר האלפביתי של הפיוט באות כ"ף, החליט להשלימו באמצעות החלפת הטור השני של כל מחרוזת קדוש בטור המיוסד על סדר תשר"ק. אגב, בכ"י אוקספורד f. 21 (2727/1) חסרה בעסתריוטא המחרוזת הפותחת באות חי"ת. זו לשון המחרוזת בכ"י קיימברידג' TS NS 142.14: "חנן אדון כל מעש / חן דלי מעש".

ד

אחרי הקיקלר והעסתריוטא מופיע בכתב היד שלפנינו קטע קצר, הנראה כשריד מפיוט קדום מאוד או מנוסח קבע. הקטע מופיע גם בכתבי יד אחרים המחזיקים קטעים הכלולים בקומפוזיציה הנדונה, והוא שכיח למדי בקדושתאות נוספות לימים הנוראים, תמיד בסמוך לסילוק. קשה לדעת מה טעם ראתה המסורת הפייטנית בהופעתו במקום זה של הקדושתא, כשהוא מנותק מהקשרו המקורי וכששרידיו אינם מעמידים יחידה שירית הנושאת משמעות. מכל מקום, לשונו כך היא:

ובכן

אֶךְ חֲנוּן אַתָּה וְרַחוּם לְכָל פּוֹעֵל
בְּקֶצֶף לֹא תִשְׁפּוּט בְּזַעַם אֶל תִּרְיֵב
וְשִׁרְפֵי קוֹדֶשׁ יוֹדְעֵי טוֹבְךָ הַמְּפִירִים אֶת הַמֶּזֶן רַחֲמֶיךָ

טורו האחרון של קטע הפיוט כבר עוסק בנושא האופייני לסילוק - שירתם של שרפי הקודש. הסילוק (מארמית - סיום, או: עלייה) הוא פיוט המעביר אל הפסוק הראשון של הקדושה. לעתים קרובות הוא מסכם את התכנים שנדונו במהלך הקדושתא, אך בסופו הוא דן תמיד במלאכים ובקדושה הנאמרת בפיהם.²⁸ בקומפוזיציה שלפנינו מופיע הסילוק 'אשעך בשעת נעילה'.

ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה המלך

סילוק

ח אֶשְׁעֶךָ בְּשַׁעַת נְעִילָה
בְּכִסּוֹתֶיךָ פֶּשַׁע וּמַעֲוִיָּה
בְּשַׁעֲרֶיךָ גִּאֲוֹתֶיךָ אוֹחִילָה
דְּוֹרְשֵׁי מִמֶּךָ מְחִילָה

ח. 1. אשעך: אפנה אליך, אל הקב"ה. 3. בשער גאותך: בשערי בית דינך שבו אתה מתגדל ביכולתך לכפר על פשעינו. אוחילה: אקווה למחילתך. 4. דורשי: שיעורו: אוחילה בדרשי ממך מחילה.

28. על מקומו של הסילוק בקדושתא ועל האופן שבו עיצבוהו פייטנים שונים ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 150, וכן שם, לפי המפתח; ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 692-693.

5 הנערץ בסוד קדושים
ונאדר בקהל מקודשים
בשער זבולך יקדישון תרשישים
חידוש זמר קדושה משלשים

ככ>תוב> וקרא זה אל זה >ואמר קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו>
(ישעיהו ו', ד)

5. הנערץ וכו': על פי תהילים פ"ט, ח. קדושים: הם המלאכים. 6. בקהל מקודשים: הם ישראל.
7. תרשישים: כינוי למלאכים.

הסילוק שלפנינו אינו דומה לסילוקיהן של קדושתאות קלאסיות, שהם בדרך כלל קטעי פיוט מקיפים ביותר הכתובים פרוזה מחורזת. עם זאת, מצאנו כי הסילוקים הכלולים בקדושתאות הנעילה קצרים יחסית.²⁹ מכל מקום, תבניותיו השיריות של הסילוק שלפנינו מפותחות במיוחד: הוא בנוי מחרוזות מרובעות טורים, מיוסד על אקרוסטיכון אלפביתי ומילת הקבע 'בשער' עומדת בראש כל טור שלישי שבו.

נראה לי שהסילוק 'אשעך בשעת נעילה' אינו שייך במקורו לקדושתא 'את דלתותיך'. מילת הקבע "בשער" המופיעה בסילוק ובפיוטי הקדושה שלאחריו מבחינה ביניהם ובין מרכיבי הקדושתא 'את דלתותיך'. בטורו האחרון של הסילוק גם ניכרת החתימה "חזק", שאולי היא המשך לחתימה שראשיתה במרכיביה המקוריים של הקומפוזיציה שממנה ניטלו הסילוק ופיוטי הקדושה.

אחר הסילוק מופיעים בכתב היד שלפנינו פיוטי הקדושה. קדושתאות קלאסיות רבות מסתיימות עם הסילוק המעביר לפסוק הראשון של הקדושתא - "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו" (ישעיהו ו', ד), אך לאחדות מהן נצטרפו קטעי פיוט, קצרים בדרך כלל, המשמשים מבוא לשאר פסוקי הקדושה.³⁰ פיוטי הקדושה שלפנינו הם קטע מן הקומפוזיציה שגם הסילוק לקוח הימנה; הם בנויים בדיוק בתבניתו של הסילוק והם אף ממשיכים את הסדר האלפביתי שראשיתו בסילוק. אחר אמירת הפסקה "לדור ודור נגיד גדלך" באה מחרוזת נוספת ("שמש טרם יפנה"), המעבירה לברכת 'המלך הקדוש'. היא עשויה בדיוק במתכונתן של מחרוזות פיוטי הקדושה.³¹

29. ראה, למשל, בסילוק המופיע במאמרה של ש' אליצור, 'לבירור הרכבה וייחוסה של קרובת "אב ידעך מנוער" לנעילה', בספר זה, עמ' 223-230.

30. לעניינם של פיוטי הקדושה ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 150-151.

31. באשר לנוסח הקדושה שלפנינו, ובמיוחד באשר ללשון "ותמלוך בציון" ולפסקה "לדור ודור נגיד גדלך", ראה: ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים

אופנים

- ט¹ טרם דמדום חמה
10 ייש שְכר' תענה לאיומה
בשער כשבתך שוכן רומה
להכתירך נעלוז עם חיל דממה

לעמתם

- ט² מאור עד לא תשקיע
נאור 'סלחתי' תשמיע
15 בשער סליחתך ייחלנוך להיושע
ערבית ושחרית ייחודך נשמיע

פעמים

- ט³ פתח טרם יונעל
צדק למחכיך תפעל
בשער קדשך שאגתינו תעל
20 רצייתי אתכם' תשמיענו ממעל

להיות <לכם לאלהים>

והיה יי למלך <על כל הארץ ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד> (זכריה י"ד, ט)

ט¹. 10. יש שכר: על פי ירמיהו ל"א, טו, וכוונתו לענייננו: נענתה בקשתכם למחילה. לאיומה: כינוי לכנסת ישראל, על פי שה"ש ו', ד ומדרשו. 11. בשער כשבתך: בשבתך לדין. שוכן רומה: כינוי לקב"ה. ראה ישעיהו ל"ג, ה: "נשגב ה' כי שכן מרום מלא ציון משפט וצדקה". 12. חיל דממה: כינוי למלאכים, על שום יחזקאל א', כד: "בעמדם תרפינה כנפיהן" ומדרשו בבראשית רבה פרשה סה כב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 739: "ומהו 'בעמדם' - בא עם דם, בשעה שישראל אומרין 'שמע ישראל' - שותקין, ואחר כך 'בעמדם תרפינה כנפיהם', ומה הם אומרין - 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'".
ט². 13. מאור: שמש. 14. נאור: כינוי לקב"ה. 15. ייחלנוך להיושע: אנו מייחלים לישועתך. בכ"י קיימברידג' TS NS 111.32 הגרסה: "להושיע". 16. ייחודך: אמירת 'שמע ישראל'.
ט³. 17. פתח: שערי תשובה. 18. למחכיך: כינוי לישראל המייחלים לחסדו של ה'. 19. שאגתינו: קריאתנו. 20. רצייתי אתכם: על פי יחזקאל מ"ג, כז.

ואידאולוגיים, תרביץ סז, תשנ"ח, עמ' 320-327. נוסח הפסקה "לדור ודור נגיד גדלך" הושלם להלן על פי כ"י אוקספורד 71 e. (2849/11), דף 26 ע"ב.

ותמלוך בציון

כמו בדברי קדשך <כתוב לאמר ימלך יי לעולם אלהיך ציון לדר ודר הללו יה> (תהילים קמ"ו, י)
לדוד ודוד נגיד <גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש ושבחך מפינו לא ימוש לעולם ועד
כי מלך גדול וקדוש אתה>

שמש טרם יפנה
שוחריך עתה תענה
בשער תהלתך צדקך נתנה
תוקדש וסביב לעמך תחנה

ונ>אמר> ויגבה יי צבאות במשפט והאל הקדוש נק>דש> בצדקה (ישעיהו ה', טז)

בר>וך> המלך הקדוש>

22. שוחריך: המשחרים פניך. עתה: בשעת נעילת שער. גרסת כ"י קיימברידג' TS NS 93.29: "אתה".
24. וסביב לעמך תחנה: ראה תהילים קכ"ה, ב.

ה

אחרי חתימת הברכה השלישית 'המלך הקדוש' מציין המעתיק (דף 9 ע"א), את אמירת נוסח הקבע הבבלי של ברכת קדושת היום של תפילת הנעילה: "אתה בחרתנו מכל העמים וג' עד זכר ליציאת מצרים> מה נאמר לפ>ניך> יושב במרום ומה נספר לפנ>יך> וג' עד כי ירבה לסלוח".³²

בהמשך, מיד אחרי כן, מועתק הפיוט הנהדר והמקיף 'אבן מעמסה' (א. 315),³³ השכיח מאוד בין כתבי היד של הגניזה הקהירית. הפיוט גם כלול בסדר תפילת נעילה של יהודי אשכנז, וורסיות שונות שלו הוהדרו על ידי ד' גולדשמידט במחזור ליום הכיפורים שערך.³⁴ להלן נציג את ראשיתו כדי שהקורא יתרשם מיופיו של הפיוט וידע מניין לקוחה הקריאה הנרגשת "היום יפנה / השמש יבוא ויפנה / נבואה שערך", הנאמרת עד היום בבתי הכנסת במהלך חזרת שליח הציבור על עמידת הנעילה.

32. ראה: י"מ אלכוגן (לעיל, הערה 2), עמ' 100-101; נ' וידר, 'לחקר מנהג בבל' (לעיל, הערה 2), עמ' 155-157 [= עמ' 33-35].

33. י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט א, ניו יורק 1924, עמ' 16.

34. ראה: ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 745 ואילך.

אֲבֵן מַעֲמָסָה / אֶמֶץ וְאֵל תִּמְאַסָּה / טָרֶם נַעֲלִילַת שַׁעַר
אֲבֵן יִשְׂרָאֵל / טַע בְּהֶרְרִי אֵל / טָרֶם יָבֹא שָׁמֶשׁ
אֲבֵן שְׁתֵּי־יָת קֶדֶם / שִׁית כִּימִי קֶדֶם / כִּי פָנָה יוֹם

פִּזְמוֹן <וֹן> הַיּוֹם יִפְנֶה / וְהַשֶּׁמֶשׁ יָבֹא / וְנִבְּא בְּשַׁעְרֶיךָ

5 בְּאֻמוֹנָה אֶתְנוּ / אֻמוֹנֶתְךָ תִּאֲמָצִינוּ / טָרֶם נַעֲלִילַת שַׁעַר
בְּאֻמוֹנָה תִּפְרִיחַ / שָׁמֶשׁ צִדְקָה תִּזְרִיחַ / טָרֶם יָבֹא שָׁמֶשׁ <מֶשׁ>
בְּאֻמוֹנָה תִּרְחֲמִינוּ / וּתְחַדֵּשׁ יָמֵינוּ / כִּי פָנָה יוֹם

[פִּזְמוֹן] הַיּוֹם יִפְנֶה / <וְהַשֶּׁמֶשׁ יָבֹא / וְנִבְּא בְּשַׁעְרֶיךָ>

1. אֲבֵן מַעֲמָסָה: כִּינוֹי לִירוּשָׁלַיִם, עַל פִּי זְכָרִיָּה י"ב. ג. 2. אֲבֵן יִשְׂרָאֵל: כִּינוֹי לַכִּנְסַת יִשְׂרָאֵל, עַל פִּי בְּרָאשִׁית מ"ט, כד. בְּהֶרְרִי אֵל: בִּירוּשָׁלַיִם, וְהַלְשׁוֹן עַל פִּי תַהִילִים ל"ו. ז. 3. אֲבֵן שְׁתֵּי־יָת קֶדֶם: כִּינוֹי לְבֵית הַמִּקְדָּשׁ. רָאָה יוֹמָא פ"ה מ"ב. 6. שָׁמֶשׁ צִדְקָה תִּזְרִיחַ: עַל פִּי מֵלָאכִי ג', כ. 7. בְּאֻמוֹנָה תִּרְחֲמִינוּ: בְּזִכּוֹת אֻמוֹנֶתְנוּ נִזְכָּה לִרְחֲמֶיךָ. או: רַחֲמֵנוּ מִתּוֹךְ שְׁנֵאֲמָן אֶתְּהָ לְקִיִּים הַבִּטְחָתְךָ לְסִלּוֹחַ לָנוּ. וּתְחַדֵּשׁ יָמֵינוּ: אִיכָּה ה', כא.

ו

אַחֵר הַפִּיוּט 'אֲבֵן מַעֲמָסָה' מַגִּיעָה הַמַּעֲרַכַת הַפִּיִּטְנִית שֶׁלִּפְנֵינוּ אֶל חֲטִיבַת הַסְּלִיחוֹת שֶׁל תְּפִילַת הַנַּעֲלִילָה. אֶתְּאָר תַּחֲלִילָה אֶת הַרְכָּבָה שֶׁל חֲטִיבַת הַסְּלִיחוֹת כְּפִי שֶׁהִיא מוֹפִיעָה בַּהֲעֲתָקָה זו, וְאַחֵר אֲדוֹן בַּמִּשְׁמָעוֹת הַמַּמְצָאִים.

חֲטִיבַת הַסְּלִיחוֹת נִפְתַּחַת בְּצִיּוֹן לְאַמִּירַת הַרְשׁוֹת 'אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ הִיָּה עִם פִּיפִּיּוֹת שְׁלוּחֵי עַמְךָ' (א. 4821). בִּימֵינוּ נִאֲמַרְתָּ רְשׁוֹת זֶה בְּפִי יְהוּדֵי אֲשַׁכְּנוּ בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה, קוֹדֶם לְאַמִּירַת פִּיוּטֵי הַתְּקִיעֹתוֹת, וּבִיּוֹם הַכִּיפּוּרִים, קוֹדֶם לְאַמִּירַת סֹדֵר הָעֲבוּדָה בַּתְּפִילַת הַמוֹסֵף.³⁵ אַחֵר בָּאָה בְּכַתֵּב הַיָּד הַכּוֹתֶרֶת 'רְשׁוֹת זַעִיר' וּמוֹעֲתֶקֶת הַרְשׁוֹת הַקְּצָרָה 'אֶפִּיק שִׁירִים לְמַגִּיד מִיִּשְׂרָאֵל' הַחֲתוּמָה 'אֶלְעִזֹּר קָלִיר'.³⁶ בַּהֲמִשָּׁךְ הַכּוֹתֶרֶת 'אַחֵר' (כְּלוּמָר: רְשׁוֹת אַחֵרֶת) וְלֵאחֲרֶיהָ מוֹעֲתֶקֶת רְשׁוֹת נּוֹסֶפֶת - 'אֶעֱטוֹף תְּפִלָּה כְּעִנִּי עַל דִּלְתִּי'.³⁷ בְּתוֹם הַרְשׁוּיּוֹת מוֹפִיעַ בְּכַתֵּב הַיָּד 'סֹדֶרָא', דִּהִינּוּ: סֹדֵר פִּסּוּקִים, פִּיוּט הַמִּשְׁמָשׁ מִבּוֹא לְפִסּוּקִים שֶׁהַמִּסּוּרַת

35. רָאָה: ד' גוֹלְדֶשְׁמִידֵט (מֵהַדִּיר), מַחְזוֹר לִיָּמִים הַנּוֹרָאִים, כֶּרֶךְ א: רֹאשׁ הַשָּׁנָה, יִירוּשָׁלַיִם תִּשְׁל"ל, עִמ' 230-231, וּבִמְבּוֹא, עִמ' מֵד; הַנ"ל (לַעֲלִיל, הָעֵרָה 1), עִמ' 428-429.

36. הַרְשׁוֹת נִדְפְּסוּ עַל יְדֵי י"מ אֶלְבּוֹגֵן מִכ"י אֹקְסֶפּוֹרְד (2853/12) f. 58, דֶּף 70. רָאָה: I. Elbogen, 'Kalir Studien', *HUCA* 4, 1927, pp. 419-420.

37. רְשׁוֹת זֶה נִדְפְּסוּ עַל יְדֵי ע' פִּלִּישֶׁר, 'מַגְנִיזַת קֶהִיר: פִּיוּט לְנַעֲלִילָה', דְּבַר, ט' בְּתִשְׁרֵי תִשְׁל"ב, 28 בִּסְפָטֵמֶבֶר 1971, עִמ' 12.

הליטורגית קבעה לאמרם בתפילת הנעילה, 'אוחזי שעריך צור אל תבייש'.³⁸ הסדר מועתק בשלב זה של חטיבת הסליחות עד האות סמ"ך, ואחריו החל הקהל באמירת הסליחות. מספרן המצומצם של הסליחות בהעתקה זו מפתיע משהו: בכתב היד מועתקות רק ארבע סליחות, ושתי סליחות נוספות רק נרמזות בו - 'אנשי אמונה אבדו' (א. 6850)³⁹ ו'תמהנו מרעות'.⁴⁰ ארבע הסליחות הנוספות המופיעות בכתב היד הן: א. 'ארבעים יום עמד ענו';⁴¹ ב. 'אחלך בנעילה'; ג. 'סובבת על פתחך', שבראשה מצוין "פזמון דר' סהלאן זל";⁴² ד. 'סברוך היום זקן ונער', החתומה 'סהלאן'.⁴³ בתום סליחה זו באה הכותרת "תמאם אלסדר [= תשלום הסדר]" ומועתק המשכו של הסדר 'אוחזי שעריך', מן האות עי"ן ואילך.

אמירת סליחות בברכת קדושת היום בתפילות יום הכיפורים איננה נראית מנהג קדום שיסודו בהמרה של נוסח הקבע של התפילה בקטעי שירה פייטניים, וקרוב להניח שעיקרו של המנהג כמשאלת לבם של המתפללים להרבות ביום הקדוש בתחינות סליחה

38. נדפס על ידי מ' זולאי (לעיל, הערה 10), עמ' רצב-רצד [= עמ' 564-566]. פיוטים מסוג 'סדר פסוקים' באים בקרובות טל וגשם, שבהן הם משמשים מבוא למקראות שיש בהם מענייני הגשם והטל. ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 197. למעשה גם ה'תקיעות' המעבירות לפסוקי מלכויות, זיכרונות ושופרות, וקטעי הפיוט המפייטים את הברכה הרביעית בשבעות החג ומעבירים לפסוקים מענייני החג ('גוף' בלשון מעתיקי הגניזה) הנם 'סדרי פסוקים'. ראה: שם, עמ' 178, 194-195.

39. נדפסה על ידי י' דודזון ואחרים (מהדירים), סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' שלח-שלט (ראה גם שם, עמ' רצ, שט). במחזורו של ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 676-678, נדפסה סליחה אחרת שראשיתה 'אנשי אמונה אבדו' (א. 6851).

40. נדפסה על ידי י' דודזון ואחרים (לעיל, הערה 39), עמ' שלט. סליחה זו וקודמתה נקבעו על ידי הגאון כסליחות 'לצום פשוט כשיחול'. ראה שם, עמ' שיט. אפשר שמספרן המצומצם של הסליחות הכלולות בקומפוזיציה שלפנינו הוא בהתאם להנחייתו של הגאון בסידורו לכלול רק שלוש סליחות בתפילת הנעילה.

41. סליחה זו נמנית על ידי רב סעדיה גאון בסידורו כאחת משלוש הסליחות הנאותות לנעילה, וקרוב שנתחברה על ידו. ראה: י' דודזון ואחרים (לעיל, הערה 39), עמ' שיד-שטו.

42. נדפסה על ידי מ' זולאי, הארץ, 14.9.1947, כ"ט באלול תש"ז [= מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה, עמ' קסח-קעה].

43. על ר' סהלאן בן אברהם, ראש קהל הבבליים בפוסטאט באמצע המאה האחת עשרה ופייטן פורה, ראה דברים מסכמים וביבליוגרפיה מפורטת אצל: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 75-78; א' ברקת, אלחנן בן שמריה וסהלאן בן אברהם, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ס, עמ' 46-114, ובמיוחד עמ' 106-114; הנ"ל, שפריר מצרים, תל אביב תשנ"ה, עמ' 172-187, 275; מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 484-487, ועל פי המפתח.

לפני בוראם.⁴⁴ עם זאת, בחנתי הרבה מקדושתאות הנעילה המועתקות בכתבי היד של הגניזה הקהירית, ובכולן כבר משולבים פיוטי סליחות בברכת קדושת היום. אמנם, בכמה וכמה כתבי יד, ביניהם כתב היד שלפנינו, כ"י אוקספורד f. 21 (2727/1), מועתקים קטעי תחנונים שונים גם אחרי חטיבת עושה השלום של הקדושתא. אפשר שיש בתופעה רמז לכך שמתחילה נאמרו כל פיוטי הסליחות אחר חזרת שליח הציבור על תפילת העמידה, ובהדרגה חדרו פיוטי הסליחות אל ברכת קדושת היום של העמידה בלחצו של הציבור, שביקש להביע את בקשת המחילה במרכזו של תפילת הציבור. אכן, גם נושא זה זוקק עדיין עיון ממצה ומחקר מעמיק.

ז

בתום סדר הפסוקים נאמר פיוט המעביר לפסוק "מי אל כמוך", המצוי בסוף ברכת קדושת היום ברוב תפילות יום הכיפורים. פיוטים מסוג זה שכיחים בקדושתאות יום הכיפורים שבכתבי היד של הגניזה הקהירית והם מופיעים במיקום זהה גם בקדושתאות שבמחזורי אשכנז.⁴⁵ הפיוט שלפנינו נראה כקטע מפיוט נרחב יותר:

מִי כְמוֹךְ	דּוּחָה בְּשִׁמְאֵל וּמִקְרֵב בִּימִין
מִי כְמוֹךְ	מִבְּטֵל גְּזִירוֹת מִפְּנֵי הַתְּשׁוּבָה
מִי כִּמְּךָ <וְךָ>	מִקְבֵּל בְּרִיּוֹתָיו בְּסֹבֵר פָּנִים יָפוֹת
מִי כִּמְּךָ <וְךָ>	נוֹשֵׂא עוֹן וְעוֹבֵר עַל פֶּשַׁע

1. דוחה בשמאל וכו': ללשון ראה ירושלמי, סנהדרין פ"י, כט ע"ב. וכוונתו: דוחה בשמאלו את החוטאים ומקרב בימין את השבים. 3. מקבל... בסבר וכו': ללשון השווה אבות פ"א מט"ו. 4. נושא וכו': מיכה ז', יח.

44. אף שמ' זולאי גרס כי הסדר המקדים את הסליחות בקדושתא שלפנינו "שייך לפי כל סימניו לתקופת יניי" (לעיל, הערה 10, עמ' רצב [= עמ' 564]), כנראה בגלל תופעות החרוזה שבסדר האופייניות לפייטנותו של יניי, דומה כי קביעה זו היא כשגגה שיצאה מלפני השליט. הלוא זולאי הרפיס פיוט זה בעיקר משום שסבר שיש בו ראייה ניצחת לכך שיהודים התפללו בשערי הר הבית, בעוד שבתקופה הביזנטית נאסרה על היהודים הכניסה לירושלים, פרט לליל תשעה באב, ורחוק מאוד להניח שהותר להם להתפלל ביום הכיפורים בשערי הר הבית. על כורחנו שהפיוט מאוחר, ותופעות החרוזה שבו, האופייניות לכאורה לעידן קדום בתולדות החרוזה של הפיוט העברי, אינן אלא מהלך מקומי של פייטן.

45. ראה: ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 307-309, 594-595, 783. יש לשים לב לכך, שהפיוט שלפנינו איננו פותח במילות הקבע האופייניות לסוג - 'מי אל כמוך', אלא במטבע 'מי כמוך'.

ככ>תוב> מי אל כמוך נשא עון ועבר על פשע לשארית נחלתו לא החזיק לעד אפו כי חפץ חסד הוא: ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו ותשליך במצלות ים כל חטאתם: תתן אמת ליעקב חסד לאברהם אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם: (מיכה ז', יח-כ)
כי אתה סולחן לישראל

בר>וך> מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים

אחר חתימתה של ברכת קדושת היום, שכבר ציינתי בראשית דבריי את אופייה הבבלי המובהק, באות בהעתקה שלפנינו שלוש חטיבות פיוט קצרות, דו-טוריות, המכוונות כנגד שלוש ברכותיה האחרונות של העמידה. אין ספק, כי קטעי פיוט אלה אינם חלק מקורי מהרכבה של הקומפוזיציה, והם נספחו אליה בידי מעתיקים, שביקשו להעניק תיקון פייטני גם לחלקיה האחרונים של תפילת העמידה.⁴⁶
אלו הם הקטעים כפי שהם מופיעים בכתב היד שלפנינו (19 ע"ב - 20 ע"א):

סליחה למקוֹיךָ בְּיוֹם זֶה תִּצְפוֹן
וְנִזְבְּחָה לְךָ תוֹדָה בְּשַׁעַר הַמִּזְבֵּחַ הַצֶּפוֹן
בר>וך> המחזיר

יִשַׁע לַמַּסְבִּירִיךָ כִּנְגָה יוֹעֵר
וַיִּנְצַחוֹךָ מְשׁוֹרְרִים וְשׁוֹעֲרִים מִשַּׁעַר לְשַׁעַר
וחתום לחיים >כל בני בריתך<⁴⁷
בר>וך> הטוב

כהנים

1. למקוֹיךָ: כינוי לישראל המקווים למחילת ה'. 2. ונזבחה לך תודה: השווה יונה ב', י. בשער המזבח הצפון: הלשון על פי יחזקאל ח', ה: "והנה מצפון לשער המזבח". המזבח: תיבה זו איננה מופיעה ברוב כתבי היד, ונראה שנוספה על ידי מעתיקים לשם הבהרה. 3. למסביריך: כינוי לישראל המסברים למחילת ה'. כנגה יוער: לשון מטפורית, וכוונתו: יופיע באור גדול. 4. וינצחוך: ישוררו לך בשירת למנצח. משוררים ושוערים: מבני לוי. ראה עזרא ב', ע. משער לשער: כוונתו: בכל תחום המקדש. תיבת 'משער' נוספה בשולי הגיליון.

46. לעניין תופעה זו ראה: ע' פליישר, 'לפתרון של כמה בעיות-יסוד במבנה הקדושתא הקלאסית', ספר הזכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 447-448; הנ"ל, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 13.
47. פסקה זו וכן הפסקה 'ובספר חיים' הושלמו על פי המובא אצל נ' וידר (לעיל, הערה 2), עמ' 15-18.

5 שְׁנַת טוֹבָתְךָ עֵטֶר לְשַׁבְּעֵינוּ בְּרֻכּוֹת שָׁמַיִם
וּשְׁמַיִם בְּשָׁלוֹם תְּבִיאֵנוּ לָזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם

ובספר חיים <ברכה ושלום ישועה ונחמה כלכלה ופרנסה> נזכר נפקד נחתם <לפניך אנו
וכל עמך בית ישראל לחיים ברחמים>
בר <וך> מעון הברכות

5. שְׁנַת טוֹבָתְךָ: סמיכות תיאור, ושיעורו: שנתך הטובה. עטר: פאר בברכותיך. ברכות שמים: על פי
בראשית מ"ט, כה. 6. לזה: גרסת כ"י קיימברידג' TS NS 137.47: "בְּזֶה", וגרסת כ"י לונדון, אוסף גסטר
12378, דף 6: "מִזֶּה". שער השמים: כינוי למקדש, על פי בראשית כ"ח, יז ומדרשו.

אחר סיום הקדושתא באות בכתב היד פסקות תחנונים קצרות ומחרוזת שיר קצרה:

רְעֵה יִשְׂרָאֵל הָאֵזִין לְקוֹל צֶאֱנָךְ: רַחֵם רַחֵם (!) חֲנוּן וּמְרַחֵם: רַחֵם עֲלֵינוּ מְלֹא
רַחֲמִים:

אֵל רַחוּם שְׁמֶךָ
אֵל חֲנוּן שְׁמֶךָ
בִּיטָה בְּעֵנֵי עַמְּךָ
וְרַחֵם עַל עוֹלָמְךָ

בהמשך מופיעים בכתב היד ציונים ל'ליטניות'⁴⁸ (דוגמת: 'אל רחום שמך רחם עלינו' או
'עננו אבינו עננו') ולפיוטים ארמיים (דוגמת: 'דעני לעניי ענינך') הנאמרים בסופן של
מערכות הסליחות. חותם את מעמד הסליחות פיוט 'חטאנו' מקהלתי 'אשא לבבי אל
כפיים'.⁴⁹ הפיוט בנוי משתיים עשרה מחרוזות מרובעות טורים, ומיוסד על אקרוסטיכון

48. הליטניות הן פיוטים קצרים שבהם חוזר ונשנה טור אחד זהה תוכן וצורה, תוך שמתחלפת בו מילה
אחת במילה נרדפת לה ("עננו אבינו עננו; עננו בוראנו עננו"), ובסופו מענה קבוע מפי הציבור.
נראה כי הסליחות וההושענות הקדומות ביותר נכתבו במתכונת זו, אך פייטנים המשיכו ליצור
פיוטים בתבנית דומה לאורך הדורות. ראה: י"מ אלבוגן (לעיל, הערה 2), עמ' 164, 167-168, 207-
208; י' היינימן, 'ההושענות - שרידים של דפוסי פיוט קדומים', בתוך: א' שנאן (עורך), עיוני
תפילה, ירושלים תשמ"ג², עמ' 135-147; ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 72.

49. לעניינם של פיוטי ה'חטאנו' ראה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 203-204.
לענייננו יש לציין, כי פיוטי הסוג מתאפיינים ברפרן "חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו", השאול כנראה
מלשונם של סדרי הסליחה הקדומים, ומחרוזותיהם משורשרות זו לזו. הפיוט שלפנינו בנוי ממחרוזת
ראשית וממחרוזת משנית המשורשרת לה, שכנראה נועדה להשמעה מפי מקהלה ששימשה בבית
הכנסת. ראה: ע' פליישר (לעיל, הערה 23). הפיוט שלפנינו נדפס בחלקו על ידי מ' זולאי (לעיל,

אלפביתי ישר. הטור הראשון והשלישי בכל מחרוזת נפתחים באות מן הסדר האלפביתי, ומחרוזות המשנה משורשרות למחרוזות הראשיות. הפיוט חתום בחטיבתו האחרונה 'חזק', וקרוב שהתיבה 'מבשר' בטור שלפני ראשית החתימה רומזת לשמו של הפייטן.⁵⁰

חטאנו

אָשָׂא לְבָבִי אֶל כַּפִּים
אָקוֹד וְאֶשְׁתַּחֲוֶה אֲפִים
בְּתַפְלָה אֶשְׁקוֹד עַל סָפִים
לְרִצּוֹתֶךָ אֲרֶךְ אֲפִים

5 אָ >רָךְ < א >פִים < / גְּעוֹר בְּמִשְׁטִין עֲמָךְ
הַעוֹמְדִים מֵעֶרֶב וְעַד עֶרֶב לְרוֹמְמָךְ
דּוֹרְשִׁים סְלִיחָה מֵעֲמָךְ
יִכְבְּשׁוּ רַחֲמֶיךָ אֶת זַעֲמָךְ
חֲטָאנוּ > צוֹרְנוּ סֶלַח לָנוּ יוֹצֵרְנוּ <

10 הָרַב כַּבְּסָנוּ מֵעוֹן

וְחֲטָאִינוּ כְּשֶׁלַּג וְנִלְבוֹן
וְהִצִּילָנוּ מִצָּמָא וּרְעָבוֹן
וְאֵל תִּדְקֶדֶק עֲמָנוּ בְּחֻשְׁבוֹן

חֻשְׁבוֹן / זְדוֹנוֹת וּשְׁגָגוֹת תִּכְפֹּר

15 וְשִׁבְחֶךָ לְעַד נִסְפָּר
חֲתָמִינוּ לְחַיִּים בְּסִפָּר

1. אשא וכו': על פי איכה ג', מא. 2. אקוד ואשתחוה אפים: ראה נחמיה ח', ו ועוד. 3. אשקוד על ספים: אתמיד להתפלל על ספו של בית ה'. והשווה משלי ח', לד: "אשרי אדם שִׁמֵּעַ לִי לִשְׁקֹד עַל דַּלְתֹתַי יוֹם יוֹם". 4. ארך אפים: כינוי לקב"ה. 5. געור במשטין: על פי זכריה ג', ב. במשטין עמך: כינוי לשטן המקטרג. 6. מערב ועד ערב: על פי ויקרא כ"ג, לב. 10. הרב וכו': על פי תהילים נ"א, ד. 11. וחטאינו וכו': על פי תהילים נ"א, ט. כמה מכתבי היד גרסו: "לִלְבוֹן", ולגרסתם יש לנקד: "וְחֲטָאִינוּ", ועל פי ישעיהו א', יח. 13. בחשבון: בחישוב גזר דינו.

הערה 10), עמ' רצ [= עמ' 563]. מ' זולאי גילה שהפיוט נשתמר בוורסיה מעט שונה במחזור רומניאה ונרשם באוצרו של דוידסון (א. 7759).

50. מבשר היה פייטן פורה למדיי, שחי, כנראה, במאה האחת עשרה לספירה. פיוטים רבים משלו נרשמו בקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

חמול ובריתך אתנו אל תפר

חטאנו <צורנו סלח לנו יוצרנו>

טָרַם נְעִילַת שְׁעָרִים

שָׁבוּ בְקִיחַת אֲמָרִים 20

יִרְצוּ שְׁפָתֵינוּ כְּשִׁילּוּם פָּרִים

כִּי אַתָּה שִׁמַּע מַעֲתִירִים

מַעַ <תִּירִים> / כָּל הַיּוֹם וְכוֹרְעִים

מִתְעַנִּים וְצָמִים וְנִכְנָעִים

לְךָ מִתְוָדִים עֲוֹנוֹת וּפְשָׁעִים 25

לְחַנֵּנָם וּמִשְׁחַת יְהוָה נִפְדָּעִים

חטאנו <צורנו סלח לנו יוצרנו>

מִחֲטָאֵינוּ הִסְתַּר פָּנֶיךָ

וּלְשׁוֹעֲתֵינוּ הָטָא אָזְנֶיךָ

נִמְצָא חֵן הַיּוֹם בְּעֵינֶיךָ 30

בְּעִמְדֵינוּ בְּשַׁעְרֵי מַעֲוֹנֶיךָ

בְּשִׁ <עָרִי> מַעַ <וֹנֶיךָ> / סִדְרָנוּ תִּפְלָה

הַמְצִיאָנוּ סְלִיחָה וּמַחֲלָה

עֲנִינוּ בַתְּפִלַּת נְעִילָה

הַמְרוֹמֵם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה 35

חטאנו <צורנו סלח לנו יוצרנו>

פֶּתַח שְׁעָרֵי שָׁמַיִם

17. ובריתך אתנו אל תפר: על פי ירמיהו י"ד, כא. 19. נעילת שערים: ראה ירושלמי, ברכות פ"ד, ז ע"ג: "אימתי היא נעילה? רבנן דקיסרין אמרין, איתפלגון רב ורבי יוחנן, רב אמר בנעילת שערי שמים, ורבי יוחנן אמר בנעילת שערי היכל". 20. בקיחת אמרים: ראה הושע י"ד, ג. גרסת כמה מכתבי היד: "דְּבָרִים". 21. ירצו: יתקבלו ברצון. שפתינו: תפילותינו, והלשון על שום הושע שם: "ונשלמה פרים שפתינו". 22. מעתירים: מתפללים. 24. מתענים וצמים: לצירוף ראה תהילים ל"ה, יג. 26. לחננם וכו': על פי איוב ל"ג, כד. 28. מחטאינו וכו': על פי תהילים נ"א, יא. 31. בשערי מעוניך: מכאן למד מ' זולאי (לעיל, הערה 10, עמ' צ [= עמ' 563]) שפיוט זה נוצר על מנת שייאמר בשערי הר הבית. 32. סדרנו תפלה: ערכנו סדר תפילותנו לפניך. 35. המרומם וכו': על פי נחמיה ט', ה.

למיחדך בכל יום פעמים
צדקת נם יקח נא מעט מים
זכור והחיינו מיומים

40

מיומ<ים> / קיים קהליך
ההרוגים כל היום עליך
רוחם ונפשם נושאים אליך
באמנם בין שער היכליך
חטאנו <צורנו סלח לנו יוצרנו>

45

שערי רחמים
תפתח ממרומים
מבשר ניחומים
חיש למעוטי עמים

מע<וטי> עמ<ים> / זפה ואל תכלים
וחטאתם השלך במצולים
קרבות אם בטלו וכהנים גדולים
אמרנו יהיו לפניך מקובלים
חטאנו <צורנו סלח לנו יוצרנו>

50

38. למיחדך בכל יום פעמים: כינוי לישראל המייחדים פעמיים ביום את שם ה' בקריאת שמע. 39. נם וכו': כינוי לאברהם, על שום בראשית י"ח, ד. נם: אמר. 40. והחיינו מיומים: ויחיה אותנו במחילתו בתום התענית. ואפשר ש'יומים' על שום ש"כל האוכל והשותה בתשיעי, מעלה עליו הכתוב כאילו מתענה תשיעי ועשירי" (ברכות ח ע"ב). 41. קהליך: כינוי לישראל. 42. ההרוגים וכו': על פי תהילים מ"ד, כג. 43. ונפשם וכו': ללשון השווה דברים כ"ד, טו. 48. מבשר ניחומים: כינוי למשיח. 49. למעוטי עמים: כינוי לישראל, על שום דברים ז', ז. 51. וחטאתם וכו': על פי מיכה ו', יט. 53. אמרנו: תפילותינו.

ח

פיוט זה הוא האחרון המופיע בכתב היד שלפנינו. נראה שחסר מכתב היד דף אחד, והמילים האחרונות שבכתב היד - "ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו" (דה"ב כ', יב), הן פזמונו של הפיוט 'אדון שמע קולנו', החותם בכתבי יד אחרים את מעמד תפילת הנעילה.⁵¹

51. בעזרת קטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים עברתי על

הראינו אפוא לדעת במאמר זה, מה הייתה דמותה של תפילת הנעילה באחת מההילות ישראל במזרח לפני כאלף שנים. שתי תופעות מעניינות עולות מן העיון במעמד הנעילה שלפנינו: האחת היא היקפה המרשים של מערכת הפיוטים. ציבור המתפללים שהאזין לפיוטים אלו, כבר הקשיב במהלך יום התענית לשתי מערכות פיוטים מופלגות בהיקפן, זו של תפילת השחר וזו של תפילת המוספין, ולמערכת פיוטים נכבדה, אם גם מצומצמת יותר בהיקפה, לתפילת המנחה, ועדיין נותר בו אורך רוח לאמירתה של מערכת פיוטים נרחבת נוספת. אין כמעט ספק כי הקהל שאנו דנים בו עמד בתפילה החל משעת שחר מוקדמת⁵² והתפלל ברציפות עד לשעת הנעילה, כך שאין לנו אלא להשתאות לכושר הקשבתו בשעות גמר הצום, ולהעריך את אהבתם של הדורות שחלפו לשירת הקודש. התופעה השנייה הראויה לציון היא מבחר הפייטנים המיוצגים במערכת הפייטנית שלפנינו, שחלקם קדומים וחלקם פייטנים מאוחרים בני המאה האחת עשרה, כשהלאן ומבשר. מבחר זה מעיד על חיבתה של תפילת הנעילה גם בעיני הפייטנים, שלאורך דורות רבים נתמלאו ברוח יצירה כשבאו לפייט את המיית לבם של המתפללים המבקשים לשוב אל אביהם שבשמים בעת נעילת השערים.

הקומפוזיציה שהוצגה כאן אולי איננה משיאי שירת הקודש העברית המזרחית. אין בה כמעט מאומה מלשון הפיוט החידתית המופלאה ומלמדנותו הדחוסה; אבל ביטויי הרגש האנושי המובעים בה וציורי הלשון הפשוטים והנלבבים הכלולים בה, מגלים היאך ידעו קדמונינו לשפוך שיחם לפני קונם בשעותיו האחרונות של היום הקדוש ששערי שמים פתוחים בו.

תצלומי כתבי היד של הגניזה הקהירית שבהם מופיע הפיוט 'אדון שמע קולנו', אך לא הצלחתי לאתר את המשכו של כתב היד שלפנינו.

52. על האפשרות כי ראשי הקהל לא נתנו תנומה לעיניהם בליל יום הכיפורים ראה בעבודתי (לעיל, הערה 7), עמ' 179-180.